

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

“En Üstün Şair Kimdir?” Problemi Bağlamında Asmaî'nin (ö. 216/831) Fahl Kavramının Etimolojik ve Terminolojik Alanı Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation on the Etymological and Terminological Fields of
Asma'î (d. 216/831) Fahl Concept in the Context of the Problem
About “Who is the Supreme Poet?”

İsmail ARAZ*

Öz: Câhiliye dönemi Arapları, söylediği şiirlerle kabilenin erdemliliklerini ölümsüzleştirmesi dolayısıyla şaire büyük önem atfetmekteydi. Onların nezdinde şair, kabilenin hamisi ve aynı zamanda etrafındaki gelişmeleri edebi bir üslupla kayıt altına alan genel bir arşivciydi. Öyle ki şair, yeri geldiğinde hasım kabile için amansız bir rakip, dost kabile için bir gözetici ve kollayıcı, servet sahibi yetkililer için de çevresindekilere nüfuz edebilen bir propagandacı olabilmekteydi. Şair ve şiirin toplumda elde ettiği bu konum, 1./7. yüzyılın ilk çeyreğinde Kur'an'ın nüzul süreciyle beraber dini boyutu kapsayacak şekilde yeniden şekillenmiştir. Özellikle şiir rivayetinin hız kazandığı 2./8. yüzyılda şiirin üstlendiği misyon, fesahat ve belagat bakımından üstün edebi değere sahip şiirlere olan ilgiyi arttırmıştır. Bu ilgi, tabii olarak mazileri şairlerle dolu kabileleri muhtelif yöntemlere başvurarak arşivlerini zenginleştirmeye sevk etmiştir. Söylemedikleri şiirlerin şairlere atfedilmesi, eksik bir şekilde rivayet edilen kasidelerin başka beyitlerle tamamlanması, şairlere dair aktarılan bilgilerin abartılması mazilerini canlı tutmak isteyen kabilelerin başvurdukları söz konusu yöntemlere örnek verilebilir. Zamanla bu durum hangi şiirin sahil olduğu ve hangi şairin üstün olduğu meselelerini de çıkmaza sokmuştur. Bir yandan şairlerin şiirlerinin derlendiği, diğer yandan hangi şiirin kaliteli olduğuna yönelik çalışmaların yapıldığı bu dönemde şair ve şiirler, uzun zaman boyunca şifahen sürdürülen öznel yargılar çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu ise aynı temayı içeren belli sayıda kasideye sahip iki şairden birinin herhangi bir gerekçelendirme olmadan üstün görüldüğü, diğerinin ise aşağı mertebede kabul edildiği bir ortamın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Böyle bir dönemde yetmiş 3./9. yüzyılın önemli dil ve edebiyat âlimi Asmaî (ö. 216/831), şiir ve şair hakkındaki değerlendirmelerin sınırları belirlenmiş usul ve esaslar çerçevesinde yapılmadığını, bunun da şiir eleştirisinin tam olarak anlaşılmasına sebebiyet verdiğini fark etmiştir. Onun bu farkındalıktan hareketle dönemin şiir ve şair eleştirisinde hâkim olan gerekçelendirme eksikliğini gidermek amacıyla kadim şairler ekseninde yaptığı çalışmalar, şiir eleştirisi kültürünün gelişimine katkı sağlamıştır. Ayrıca şiir eleştirisinin ancak şiirde uzman kimselerce yapılabileceğini vurgulayan bu çalışmalar, 3./9. yüzyılda şiir ve şairler hakkındaki bilgi karmaşıklığını da büyük oranda gidermiştir. Şairleri tenkide tabi tutan Asmaî'nin, öğrencisi Ebû Hâtim'in (ö. 255/869) sorularına verdiği cevaplardan

* Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, ismail.araz@marmara.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-3482-0483

oluşan *Fuhûletü’ş-şu’arâ* isimli eseri, şiir eleştirisine dair günümüze ulaşan ilk eser olması ve şiir sanatının hangi kıstaslara tabi tutulduğunu yansıttığını açısından önem arz eder. Asmaî, bu eserinde şair ve şiir eleştirisine dair konuları işlemiş, kendisinden sonraki şiir eleştirisi serüvenini etkileyen birçok kavrama da temas etmiştir. Bu kavramların başında ise tarihi kendisinden önceki yüzyıllara dayanan ve göreceli cevaplara konu olan “En üstün şair kimdir?” sorusuna makul cevaplar vermek amacıyla tercih ettiği fahl kavramı gelir. O, bu kavrama bağlı kalarak şiir rivayetinin arttığı bir dönemde bazı kabile ve râvilerin asabiyet veya kazanç sağlama arzularından ötürü şairler hakkında yaptıkları gelişigüzel yorumların önüne geçmek istemiştir. Nitekim “Üstün şair budur, en güzel kaside şudur” şeklindeki kişisel yorumlar, gerçek anlamda edebî değere sahip şairlerin belirlenmesinde bazı problemlere yol açmıştır. Şairlerin kabiliyet ve yeteneklerini öznel yargılardan ziyade herkes tarafından kabul edilebilecek bir kavramla açıklamaya çalışılan Asmaî, bu konuda deve metaforundan esinlenerek fahl kavramını şiir eleştirisi terminolojisine kazandırmıştır. Araçların belli bir olgunluğa sahip eril, güçlü ve dayanıklı deveyi nitelemek için kullandıkları bu kavram, Asmaî’nin tanımı sayesinde üstün ve kaliteli şaire delalet edecek şekilde şiir eleştirisi terminolojisine dâhil edilmiştir. Yaptığı açıklamalardan ve ulaştığı tespitlerden kavramın vaz’i ve lafzi delaletlerine vâkıf olduğu anlaşılan Asmaî, şairin başka şairlerden üstün olmasına, hikâk (dört yaşına yeni girmiş) deveden daha güçlü olan fahl deveyi örnek vermiştir. Böylece sınırları belli olan ve başka cinslere de uyarlanabilen bir tanım geliştirmiştir. Aslında kendisi, bu tanım üzerinden şiir ve şairlerle ilgili dönemde yaygın olan bilgi karışıklığını ve şiir söylemek ile şair olmak arasındaki farkı izah etmeye çalışmıştır. Nitekim eserinin ilk satırlarında yaptığı tanımda, şairin fahl olabilmesi için kendisini paydaşlarından veya çağdaşlarından ayıran bir meziyete sahip olması gerektiğini savunmuştur. Buradan hareketle bu çalışmada şiir eleştirisinin ilk kavramlarından biri olan fahlin kullanım alanı ve şiir terminolojisine nasıl dâhil edildiği incelenmiştir. Şiir eleştirisi terminolojisindeki yansımalarının daha iyi anlaşılabilmesi için kavramın Asmaî’den önceki kullanımları belirlenmiştir. Buna göre “erillik” şeklindeki çatı anlama sahip fahlin farklı delaletleri olmakla beraber şiir eleştirisi bağlamında “üstün ve kaliteli şair” anlamına gelecek biçimde ilk defa Asmaî tarafından kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu tespitten hareketle şairleri fahl olup olmamalarına göre sınıflandıran Asmaî’nin, fahli tanımlama girişiminde tercih ettiği kelimeler, etraflıca çözümlenmiştir. Çözümleme faaliyeti sırasında kavramın terminolojik kullanımından önceki delaletleri ile şiir eleştirisi disiplini kazandığı yeni ve özgün delaletler ayrıca karşılaştırılmıştır. Böylelikle Araçların gündelik hayatlarında kullandıkları kavramı bir ıstılah hâline getiren Asmaî’nin hangi unsurlara dikkat ettiği ve bu unsurları pratik anlamda şairler üzerinde nasıl uyguladığı maddeler hâlinde vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şiir Eleştirisi, Asmaî, Fahl, Hikâk, Meziyet, Fuhûletü’ş-şu’arâ.

Abstract: In the age of ignorance (Jahiliyyah), great importance was attributed to the poet because he or she immortalized the virtues of the tribe with his poems. In this respect, the poet was seen as the protector of the tribe and also as a general archivist who recorded the developments around them in a literary style. This position that the poet and poetry have achieved in society has been reshaped to include the religious dimension with the process of descending from the Qur’an. In particular, the mission undertaken by poetry in the second century of Hijri, that is, in the eighth century AD, when the narrative of poetry gained momentum, increased the interest in poems with superior literary value in terms of fluency (fasahat) and eloquence (balagat). This interest in poetry naturally prompted the tribes to enrich their archives by applying various methods. Misattribution of poems and completion of incompletely narrated odes with other couplets and exaggeration of the

information conveyed about poets can be given as examples of the aforementioned methods used by the tribes. Over time, this situation has brought to a dead end the issues of which poem was correct and which poet was superior. In this period, in which the poems were compiled and good quality poems were determined, poets and poems were evaluated within the framework of subjective evaluations carried out orally for a long time. This paved the way for the formation of an atmosphere in which one of the two poets with the same theme and a certain number of eulogies was considered superior without any justification, and the other was considered inferior. Growing up in this period, Asma'î (d. 216/831), one of the important language and literature narrators of the third Hijri, i.e. the ninth century AD, realized that the evaluations of poetry and poet were not made within the framework of methods and principles with certain boundaries, which caused the criticism of poetry to be not fully understood. Based on this awareness, his studies on the axis of ancient poets to eliminate the lack of justification prevailing in poetry and poet criticism of the period contributed to the formation of the discipline of poetry criticism. His work, *Fuḥūlah al-Shu'ara*, which consists of the answers he gave to the questions asked by his student, Abu Hâtim (d. 255/869), is extremely important as it is the first written work on poetry criticism that has survived. In this work, Asma'î dealt with the subjects of poet and poetry criticism. He also touched upon many concepts that affected his poetry criticism adventure after him. The concept of "fahl", which he preferred to give reasonable and explainable answers to the question of "who is the most superior poet", whose history dates back to centuries before him and which is subject to relative answers, is one of these concepts. Adhering to this concept, he wanted to prevent the arbitrary comments made by some tribes and narrators about poets because of their desire to gain tribal bondage (asabiyyah) or profit in a period when the narration of poetry increased. Thus, the claims like "this is a superior poet, the best ode is this", in which personal tendencies predominate, led to some problems in the determination of poets with real literary value. Trying to explain the talents and abilities of poets with a concept that will be accepted by everyone rather than subjective judgments, Asma'î, inspired by the camel metaphor, included the concept of fahl in the terminology of poetry criticism. This concept, which is used by the Arabs to describe the masculine, strong and durable camel with a certain maturity, has been included in the terminology of poetry criticism, denoting a superior and quality poet, thanks to Asma'î definition. Asma'î, who is aware of the contextual (vaz'i) and literal indications of the concept, gave the example of the "fahl camel", which is stronger than the "hikak camel", for the poet to be superior to other poets. He argued that for a poet to be fahl, he must have a virtue that distinguishes him from his peers or contemporaries with whom he shares common characteristics.

From this point of view, in this study, the use of fahl, one of the first concepts of poetry criticism, and how it was included in poetry terminology were examined. To better understand its reflections in the terminology of poetry criticism, the uses of the concept before Asma'î were determined and conveyed through examples. Although fahl, which has the roof meaning of "masculinity", has different indications, it has been determined that it was used by Asma'î for the first time in the context of poetry criticism, meaning "superior and quality poet". Based on this determination, the words preferred by Asma'î, who classified the poets according to whether they were fahl or not, in his attempt to define fahl, were analyzed comprehensively. During the analysis, the indications before the terminological use of the concept and the new and original indications gained in the discipline of poetry criticism were also compared. In addition, the elements that Asma'î, who made the concept used by the Arabs in their daily lives a term, paid attention to and how he applied these elements to the poets in a practical sense were emphasized.

Keywords: Poetry Criticism, Asma'î, Fahl, Hikak, Virtue, Fuḥūlah al-Shu'ara.

Giriş

2./8. yüzyılın sonları ile 3./9. yüzyılın başlarında Basra ve Kûfe'de dilin gramatik fonksiyonlarını esas alan nahiv çalışmalarının yanı sıra şiir rivayeti sahasında yürütülen faaliyetlerde de bir artış yaşanır. Bu dönemde Basra ve Kûfe'deki dil ve edebiyat âlimleri, kökeni Câhiliye dönemine kadar uzanan şiirleri, Arap kabileleri arasındaki savaşları konu edinen Eyyâmü'l-Arab'la birlikte derlerler. Söz konusu derleme faaliyeti, kabilelerin üstünlük sağlama ve asabiyet temayülleri dolayısıyla çeşitli aksaklıklara ve çözümlenmesi güç bazı problemlere yol açar. Şiirlerin şairlere nispetinde yaşanan karışıklıklar ve bazı kasidelerin kime ait olduğunun belirlenememesi, artan şiir rivayetinde dil ve edebiyat âlimlerinin karşılaştıkları problemlerdendir.¹

Gösterilen hassasiyete rağmen şiir rivayetinde vuku bulan noksanlıklar, Câhiliye döneminden itibaren sorulan “En üstün/kaliteli şair kimdir? En kaliteli kaside hangisidir?” gibi sübjektif cevaplarla geçiştirilen soruları tekrar gündeme getirir. Şiir ve şairlerin değerinin tam anlamıyla saptanamamasına yol açan ve ikna edici olmayan cevapların farkında olan dil ve edebiyat âlimleri, onlarca uydurma (*mevzû*) şiir arasından sahit şiiri tespit etmek ve şairlik kabiliyetine sahip kaliteli şairin hangi özellikleri taşıdığını ortaya koymak amacıyla tedvin ve tasnifin arttığı 3./9. yüzyılın başlarında mezkûr soruları cevaplama girişimlerinde bulunurlar. Bu girişimlerin başında dil ve edebiyat âlimi Asmaî (ö. 216/831) ile özdeşleşen fahl kavramının terminolojik boyutta ele alınıp şiir literatürüne dâhil edilmesi gelir. Asmaî, bazı râviler tarafından gelişigüzel sürdürülen şiir rivayetinin oluşturduğu karmaşıklığı gidermek adına öğrencisi Ebû Hâtim'in (ö. 255/869) şairlerin şairlik mertebelerini tespit etmeye yönelik kendisine yönelttiği soruları fahl kavramı üzerinden cevaplamaya çalışır. Şiir eleştirisi disiplinine ait günümüze ulaşan ilk yazılı eser örneğini temsil eden ve *Fuhûletü's-şu'arâ* adı altında derlenen bu soru-cevap zinciri, aslında fahl kavramı aracılığıyla en kaliteli şairin veya en üstün şiirin hangisi olduğunu belirleme amacına matuf bir girişim olarak yorumlanabilir.

Bu çerçevede şiir eleştirisinin ilk ve en önemli kavramlarından olan fahl kavramının incelenmesi önem arz etmektedir. Buradan hareketle bu çalışmada Asmaî'nin “En üstün şair kimdir?” sorusunu cevaplamak için kullandığı ve hâlihazırda şiir eleştirisi disiplinde önemini korumaya devam eden fahl kavramı, etimolojik ve morfolojik yönden tahlil edilecektir. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için kavramın Asmaî'den önce kullanılıp kullanılmadığı, kullanılmışsa nasıl kullanıldığı, hangi delaletlere sahip olduğu ve bu delaletlerin Asmaî'nin zihnindeki fahl eksenli kavram haritasını nasıl etkilediği işlenecektir. Zira yapılan araştırmalar sonucu kavramın Asmaî öncesinde farklı anlamlarda kullanıldığı tespit edilmiştir. Söz konusu anlamlara değinmeden doğrudan Asmaî'nin kullanımını incelemek konuyu müphem bırakabilir. Ayrıca Asmaî'nin fahl kavramına yüklediği anlam hakkında çeşitli çalışmalar yapılmışsa da bu çalışmalarda fuhûle/fahl kavramının etimolojik alanı üzerinde etraflıca durulmamıştır. Söz konusu çalışmalarda fahl kavramının etimolojik kullanımlardaki

1 Cumahî, *Tabakât*, I, 24 ve 46.

anlamsal delaletinin terminolojiye nasıl yansıdığına dikkat çekilmemesi, Asmaî'nin fahl tanımında geçen semantik ve sentaktik unsurlara atıf yapılmaması, fahl kavramının anlaşılmasında önem arz eden meziyet ve hikâk gibi kelime tercihlerinin işlenmemesi bir eksiklik olarak görünmektedir.² Buradan hareketle gerek bu eksikliklerin telafi edilmesi gerekse Asmaî'nin fahl kavramına yüklediği misyonun daha net anlaşılabilmesi amacıyla öncelikle kavramın kim ve ne için kullanıldığı, sözlüklerdeki delaleti ile şiir eleştirisindeki delaletinin aynı olup olmadığı ele alınacaktır. Sonrasında kavramın şiir eleştirisine dâhil edilme ve Asmaî tarafından teoriye dönüştürülme serüveni izah edilecektir.

1. Fahl Kavramının Teşekkül Süreci: Tarihsel Arka Plan

Câhiliye döneminde Arapların övünç kaynaklarından biri olarak görülen şiir, kabilelerin sahip oldukları meziyetleri ölümsüzleştiren tarihî vesikaların başında gelir.³ Kabilenin girdiği savaşları tasvir etmesi, kabile büyüklerinin isimlerine yer vermesi ve soy ağacına değinmesi âdeta şairi bir vakanüvis, şiiri ise bir arşiv belgesi hâline getirmiştir.⁴ Bu durum, edebî sözün toplum içinde değer gördüğü Câhiliye ve İslami dönemlerde şiire olan ilginin artarak devam etmesinde etkili olmuştur. Rivayet ve tedvin çalışmalarının arttığı döneme gelindiğinde ise şiire yönelik ilgi dinî, lügavi ve kültürel olarak üç yönlü gelişmiştir. Âlimlerin Kur'an'ın anlaşılması için şiirin gerekliliğine dikkat çekmeleri şeklinde yorumlanabilecek telkinleri, şiirin rivayet edilerek kayıt altına alınmasını sağlayan dinî yönü temsil eder. Dinî yönden beslenen lügavi yön ise Kur'an ve hadis gibi temel metinlerin doğru anlaşılmasını sağlamak amacıyla muhafaza edilen saf Arapçanın kurallar bütünü oluşturur. Nahiv, sarf ve lügat çalışmalarıyla somutlaşan bu kurallar bütünü temel kaynaklarından biri de şiirdir. Üçüncü ve son yön ise kabilelerin, mazide katıldıkları savaşları ve sahip oldukları meziyetleri ihya etme girişiminden ibarettir. Bu ihya faaliyetinde arşiv belgesi hükmünde olan şiirler, kabilelerin başvurdukları ve kayıt altına almaya çalıştıkları birincil, aynı zamanda en güvenilir şifahi ürünler kabul edilir.⁵

Mezkûr yönlerden üçüncüsü üzerinde özellikle durulmalıdır. Zira bu yön, fahl kavramının nasıl ortaya çıktığına dair önemli bilgiler içerir. İbn Sellâm el-Cumahî'nin (ö. 231/846) belirttiği üzere 1./7. yüzyıldan itibaren Basra ve Kûfe gibi şehirlerde ikamet etmeye başlayan Araplar, şiir rivayetini gözden geçirirler. Bu gözden geçirme faaliyetinde bazı kabileler, kendi şairlerinin şiirlerinin diğer kabilelerden az olduğunu fark ederler. Bunun sonucunda bu kabileler, kendilerinin de pek çok şiiri olduğunu ve çok şiiri olan kabilelerden geri

2 Fahl kavramının esas alındığı bu çalışmalardan bazıları için bk. Cûzû, "Nazariyyât eş-şîr inde'l-Arab el-Câhiliyye", s. 13-44; Hüseyin, *Fuhûletü'ş-şu'arâ*, s. 16 vd.; Yunus, "Fi İrhâsâtî'l-mustalahî'n-nakdi el-kadîm". s. 1721-1860; Esikâr, "İstiâriyyetü mustalahî'l-fuhûle", s. 106-24; Hârisî, "Mustalahu'l-fuhûle fi'n-nakdi'l-Arabî", s. 113-41; Osmânî, "Mezâhiru't-tefâ'ul el-epistimûlûci ve'l-ikûlûci fi belvereti mustalahâtî'n-nakdi'l-Arabî el-kadîm", s. 21-30; ülkemizde fahl kavramıyla ilgili yapılmış çalışma için bk. Güler, "Asmaî'nin Şiir Eleştirisinde Fuhûle Kavramı", s. 129-36.

3 Câhiz, *el-Hayevân*, I, 72.

4 İbn Reşîk, *el-Umde*, I, 89.

5 Cumahî, *Tabakât*, I, 46.

kalmadıklarını göstermek adına şairlerine söylemedikleri şiirleri isnat ederler.⁶ Kabileler arasındaki şiir rivayeti rekabetinde şiirin orijinalliğine kısmen de olsa zarar veren bu durumun yanı sıra asabiyet ve edebî zevkin de etkili olduğu “İlk şiir söyleyen kimdir?” ve “En üstün şair kimdir?” gibi cevaplanması zor sorular ortaya atılır. Câhiliye dönemi şairlerine başka dönemin şiirlerini isnat etmekten çekinmeyen kabile ve râviler, söz konusu sorulara da mazilerini canlı tutmak adına sübjektif ve göreceli cevaplar vermekten geri kalmazlar.⁷

Kabile veya râvilerin göreceli kriterlere bağlı kalarak en iyi şairin kim olduğu konusunda görüş beyan etmeleri ve bazı şairlere söylemedikleri şiirleri isnat etmeleri gibi saikler, şiir râvisi Asmaî'yi şiir eleştirisinin en önemli kavramlarından birine dönüşen fahl kavramını teorik ve pratik anlamda işlemeye sevk eder. Asmaî, bu kavramı terminolojik anlamda değerlendirmeye alırken aslında dönemini meşgul eden ve peyderpey içinden çıkılmaz bir hâl alan problemi kökten çözmeyi hedefler. Bunu yaparken kavramı besleyen ve gelişigüzel kullanılmasının önüne geçmeyi hedefleyen sınırları belli kriterler tayin eder. Nitekim tayin edeceği kriterler, kabile ve râvilerin asabiyet ya da edebî zevk doğrultusunda herhangi bir şairi üstün görmelerinin önüne geçmeliydi. Hakiki anlamda şairin kim olduğunu tespit etmede hassas ama aynı zamanda şairliğin bir sanat işi olduğunu teyit eden keskin kriterlerle Asmaî, esasen şiir eleştirisinin ilk ve en önemli kavramlarından birinin göreceli olmasının da önüne geçmeyi amaçlar. O, tanımlı şiir terminolojisine dâhil ederken nispi nitelikleri mutlak hâle dönüştürmek amacıyla fahl kavramının vaz'î ve lafzi delaletlerini dikkate alır. Böylece kavramın ilk kullanımıyla kazandığı vaz'î delaleti muhafaza etmekle kalmayıp şiir eleştirisi terminolojisinde farklı açılardan değerlendirilmesinin önündeki engelleri de kaldırır.

2. Terminolojik Boyuttan Önceki Delaletler: Lafzi ve Vaz'î Delalet Arasında Fahl Kelimesi

Tefsir, hadis, fıkıh, dil ve edebiyat sahalarında yürütülen çalışmaların arttığı 3./9. yüzyıl, aynı zamanda bazı disiplinlerin de teşekkül süreçlerine sahne olur. Örneğin temelleri yüzyıllar önce atılan ve şifahi olarak sürdürülen şiir eleştirisi, bir disiplin olarak 3./9. yüzyılda teşekkül sürecine girer.⁸ Şiir eleştirisinin çok az gerekçelendirildiği ve toplumda mevcut edebî zevkin temel kriter sayıldığı şifahi gelenekte ise şair veya şiir için kullanılan kavramlar ayrıntılarıyla ele alınmaz. Dolayısıyla şiir eleştirisi kavramları ancak yazılı gelenekle beraber dil zevkinin de pay sahibi olduğu sistematik bir gerekçelendirmeyle izah edilmeye başlanır. Abbas'a (ö. 2003) göre söz konusu iki gelenek arasındaki farkın oluşmasının kökeninde telif ve tedvin çalışmaları yatar. Telif çalışmalarının başlamasıyla şiir eleştirisi, sağlıklı bir şekilde düşünülmeye ve tartışılmaya uygun bir disiplin hâline gelir.⁹

6 Cumahî, *Tabakât*, I, 46.

7 Bu konudaki rivayetler için bk. Ebû Ubeyde, *ed-Dibâc*, s. 3-5; Cumahî, *Tabakât*, I, 40.

8 Nedîm'in (ö. 385/995 [?]) verdiği bilgilerden hareketle 2./8. yüzyılın sonları ile 3./9. yüzyılın, şiir divanlarının derlendiği ve tasnif edildiği bir döneme tekabül ettiği anlaşılır. Ayrıntılı bilgi için bk. *el-Fihrist*, s. 472-80.

9 Abbas, *Târîh*, s. 14.

Şiir eleştirisinin sistematik anlamda gelişmesinde telif ve tedvin çalışmaları birincil, aynı zamanda da öncül etmenlerdir. Hammâd er-Râviye'nin (ö. 160/776-77 [?]) -kaynaklarda geçtiği üzere- klasik Arap şiirinin özünü temsil eden Muallakât'ı derlemesi, Mufaddal ed-Dabbî'nin (ö. 178/794 [?]), ağırlığını Câhiliye dönemine vermekle beraber İslami dönem şairlerinin de yer aldığı *el-Mufaddaliyyât* ve onun izinden giden Asmaî'nin *el-Asmaiyyât* adlı antolojileri kaleme almaları, telif çalışmalarından önceki dönemlerde yaşayan şairlerin yeniden ele alınmasının önünü açar.¹⁰ Zira ortada artık dilden dile dolaşan bir şiirden ziyade kayıtlara geçirilen şiir vardır. Bu ise yazılı gelenekle beraber şiir eleştirisinde “Bu en güzel beyittir, şu en üstün şairdir” şeklinde çoğunluğu mütekellimin edebî beğenisine dayanan görüşlerin aksine, gerekçelendirmeyi ve araştırmayı zorunlu kılan “En üstün şair nasıl olunur? Hangi özellikleri taşımalıdır?” sorularını gündeme getirir.

Asmaî tarafından yoğun olarak kullanılan ve çoğulu fuhûle (فُحُولَةً) olan fahl kavramı, yukarıda kendisine değinilen gerekçelendirmenin esas kılındığı şiir eleştirisi serüveninin ilk halkalarından birini oluşturur. Üç harften oluşan fahl (ف-ح-ل) kelimesi, kaynaklardan da anlaşıldığı üzere Asmaî'den önceki dönemlerde de kullanılmaktaydı. Buna göre fahl kelimesinin en erken kullanımı, 4. yüzyılda yaşayan Hind bint Hus el-İyâdiyye'nin en güzel ve en kuvvetli develeri anlatırken söylediği seci karışımı bir sözde yer alır. “En iyi deve hangisidir?” sorusuna verdiği “السَّبْحُلُ الرَّبْحُلُ، الرَّاحِلَةُ الْفَحْلُ” (Büyük, güçlü ve dayanıklı eril deve) cevabında geçen fahl kelimesi, güçlü ve dayanıklı anlamındadır.¹¹ Fahlin ilk ve sonradan birçok nesneyi kapsayacak şekilde kullanılan çatı anlamı, cevapta öne çıkan güçlü-eril anlamıdır. Delalet sahasının genişlemesiyle beraber sonradan türeyen yan anlamlar ise bu anlam kapsamında değerlendirilir. Örneğin 5. yüzyılda yaşayan Uhayha b. el-Cülâh el-Evsî'nin, dişi hurma ağaçlarının aşılmasını için dua ederken söylediği,

إِذْ صَنَّ أَهْلُ النَّحْلِ بِالْفُحُولِ

Hurma sahipleri eril hurmalar konusunda pintilik yaptıklarında ...

beytinde geçen fahl kelimesi, söz konusu çatı anlamı içermekle beraber anlam genişlemesine uğrar.¹² Bu beyitte fahl, “dişil hurma ağaçlarının aşılmasını için ihtiyaç duyulan eril hurma dalları” anlamındadır. Bununla birlikte burada erillik, Hind'in sözünde geçen ve dişi devenin zıttı olarak istimal edilen güçlü eril deve anlamındaki fahl kelimesinin esas manasından alınır. Bu ise sahip olduğu erillik çatı anlamından hareketle fahl kelimesinin, ilk başta eril hayvanları kapsayan kullanım sahasından ödünç alınarak, yine eril kabul edilen bitkiler için kullanılacak şekilde bir anlam genişlemesi yaşadığını gösterir. Ancak yaşanan anlam genişlemesinde değişikliğe uğramayan çatı anlamın varlığına dikkat edilmelidir. Söz konusu çatı anlam, vaz'i delaletine uygun olarak süreklilik ve işlevselliğini korumaya devam eder.

10 Muallakât hakkındaki rivayetler için bk. Behbîti, *el-Muallakât*, s. 55 vd.

11 Kâlî, *Emâli*, II, 243.

12 Fureycât, *eş-Şu'arâ*, s. 451.

Câhiliye döneminde fahl kelimesinin uğradığı başka bir anlam genişlemesi de İmruülkays (ö. 540 [?]) ile Alkame b. Abede (ö. 3/625 [?]) arasında gerçekleşen şiir atışmasında görülür. Bu olayda Alkame, söylediği şiirlerle İmruülkays'a üstün gelir. Olayın sonunda Alkame, hakem olan İmruülkays'ın eşi Ümmü Cündüb ile evlenerek fahl lakabını alır.¹³ Rivayeti aktaran İbn Kuteybe (ö. 276/889), Alkame'nin fahl olarak isimlendirilmesi hakkında kelimenin vaz'î delaletini pekiştiren başka bir anekdot daha zikreder. Buna göre kabilesinde Alkame el-Hasî [Hadım/İğdiş Alkame] denilen bir kişiden ayırt edilebilmesi için kendisine döllemeye uygun anlamında Alkame el-Fahl denilir.¹⁴ Rivayetlerden de anlaşıldığı üzere her iki olayda da fahl lakabı, kelimenin vaz'î ve çatı anlamına uygun olarak erilliğe delalet eder. Şöyle ki Ümmü Cündüb hadisesinde Alkame, şiir atışmasında eşini yendiği boşanmış kadınla, yani Ümmü Cündüb ile evlenmesi dolayısıyla fahl lakabını alır. Bu durum fahl kelimesinin dışilin zıddı olan ve dölleme özelliğine sahip erilliğe delalet ettiğini gösterir. İbn Kuteybe'nin aktardığı diğer görüşte geçen fahl kelimesinin kullanımında ise hadım anlamının zıttı olan erillik ve üreme özelliği öne çıkar. Yani her iki rivayet de fahlin, kullanım alanı bakımından anlam genişlemesine gittiği hâlde çatı anlam erillikten taviz vermediğini ortaya koyar.

Alkame el-Fahl ile ilgili aktarılan rivayette fahlin temel delaletini taşıyan erillik ve döllemeye elverişli anlamları, Nâbîga ez-Zübeynî'ye (ö. 604 [?]) isnat edilen şu beyitte daha belirgindir:¹⁵

وَبَرَّادِينَ كَابِيَاتٍ وَأَتْنَا ... وَخَنَازِيدَ حَضِيَّةً وَفُحُولًا

İkide bir tökezleyen safkan olmayan at, dişi eşek, iğdiş edilmiş safkan atlar ve bir de fahl (güçlü/kaliteli) atlar...

Nâbîga, beyitte hicve konu olan diğer hayvanların aksine fahl sıfatını taşıyan atların kaliteli, dayanıklı, üstün ve hadım atların tersine üremeye elverişli olduklarına dikkat çeker. Erillik ve soy yönüyle asillığe vurgu yapmasının yanı sıra kuvvet anlamını içeren bu beyti, Züheyr b. Ebi Sülmân'ın (ö. 609 [?]),

فَلَمَّا رَأَيْتُ أَنَّهَا لَا تُجِيبُنِي ... نَهَضْتُ إِلَى وَجْنَاءِ كَالْفَحْلِ جَلْعِدِ

Terk edilmiş bu ıssız evlerin bana cevap vermediğini görünce eril deve gibi olan dayanıklı sert bir dişi deveye bindim.

beyti de destekler. Güçlü eril deveye atıf yapan Züheyr'in söz konusu beyti, fahl kelimesinin farklı kullanım sahalarına girmesine rağmen çatı anlamından taviz vermediğine örnektir. Zira beyitte Züheyr, güçlü ve dayanıklı dişi devesini fahl deveye benzeterek fahlin çatı anlamı

13 Olay ve söylenen beyitler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbn Kuteybe, *eş-Şi'r*, I, 219-21; Merzübânî, *el-Müveşşah*, s. 23-7; İsfahânî, *el-Egâni*, XXI, 143-4; bu olayın sıhhati konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Hidlak/Hedlak, "Kıssatü nakd Ümmi Cündüb li-İmruülkays ve Alkame el-Fahl", s. 3-35; Tâhâ Hüseyin, *Câhiliye Şiiri Üzerine*, s. 147-8.

14 İbn Kuteybe, *eş-Şi'r*, I, 219-21.

15 Beyit aynı zamanda Abdülkays b. Hüfâf el-Bürümî'ye de isnat edilir. Ayrıntılı bilgi için bk. *Divânü'n-Nâbîga ez-Zübeynî*, s. 170.

olan erillğe dikkat çeker.¹⁶ Aynı zamanda o, erilliğin yanı sıra fahl sıfatına sahip devenin gücüne de vurgu yapmayı ihmal etmez. Nitekim beyitte dişi deve ile fahl deve arasında yapılan benzetmede teşbih edatının işlevi, dayanıklılık ve sertlik anlamlarında ortaya çıkar. Züheyr gibi Câhiliye şairi olan Ahnes b. Şihâb et-Tağlibî'nin,

أَرَى كُلَّ قَوْمٍ قَارِبُوا قَيْدَ فَحْلِهِمْ ... وَنَحْنُ خَلَعْنَا قَيْدَهُ فَهَوَّ سَارِبٌ

Herkesin eril güçlü develerinin yularını kısa tuttuğunu görüyorum; biz ise yularını çıkarttık, şimdi istediği yere gidiyor.

beytinde geçen فَحْلُ kelimesi, -beyit özelinde- cinsiyet ayırımına gitmeksizin develerin tümünü temsilen kullanması yönüyle oldukça önemlidir.¹⁷ Başka kabileyi hicveden şair, develerin geneline atıf yaptığı beyitte özellikle fahl kelimesini tercih ederek sadece güçlü ve karşı konulamaz develerin ipe birbirine bağlandığına, diğer develerin ayrıca bağlanmasına gerek duyulmadığına işaret eder. Böylece dişi veya küçük eril develerin fahl deveye tabi olduğunu, fahlin dizginlenmesi durumunda diğerlerinin de dizginleneceğini belirtir.¹⁸

Câhiliye dönemine ait yukarıdaki kullanımlarda fahl kelimesinin, anlam genişlemesine rağmen kapsayıcı özelliği olan erillik ve güçlü anlamlarından taviz vermediği görülür. Câhiliye şairi Amire b. Cü'al'in kabilesini hicvettiği aşağıdaki beyitte geçen fahl kelimesi, vaz'î de laletin taşıdığı bu anlamları doğrudan yansıtmaya yönüyle önem arz eder.¹⁹

فَمَا بِهِمْ أَنْ لَا يَكُونُوا طَرِوقَةً ... هِجَانًا، وَلَكِنْ عَمَّرَتْهَا فُحُولَهَا

Aslında fahli istemeyen, asılsız anneler değildir; ne var ki babaları kendilerini rezil etti.

Tağlib kabilesinin baba tarafından asil olmadığına vurgulandığı bu beyitte fahlin çoğulu olan fuhûl kelimesi, "soyu devam eden baba/ata" anlamındadır. Bu kullanım, fahl kelimesinin eril çatı anlamını açıkça pekiştirmesi yönüyle kayda değerdir. Dikkat edildiği üzere fahl, beyitte güçlü eril şeklinde bir sıfatla indirgenen anlamından ziyade üremeye elverişli eril anlamında kullanılmıştır.

İslami döneme gelindiğinde ise fahl kelimesinin, Câhiliye döneminde olduğu gibi temel anlamını muhafaza etmekle beraber karşı konulmaz, dokunulmaz ve güçlü anlamlarıyla öne çıktığı görülür. Bu konuda verilebilecek en güzel örneklerden biri, Ebû Süfyân'ın (ö. 31/651-2) Hz. Peygamber'i kastederek kullandığı fahl ifadesidir. Hz. Peygamber, kızı Ümmü Habîbe (ö. 44/664) ile evlenince Ebû Süfyân, bu duruma itiraz etmenin mümkün olmadığını vurgularcasına "O, burnuna vurulamayan asil fahldir" anlamında "ذَلِكَ الْفَحْلُ لَا يُفْرَعُ أَنَّهُ" diyerek evliliği onaylar.²⁰ Fahl kelimesi burada karşı konulamayan güçlü kişi anlamındadır. Bununla beraber bu kullanımda evlenen kişinin eril olması dikkate alınarak temel anlam olan erilliğin

16 Şentemerî, *Şi'r*, s. 178.

17 Dabbi, *el-Mufaddaliyyât*, s. 208 (kaside no: 42, beyit no: 27).

18 Merzûkî, *Şerh*, II, 728 (kaside no: 248, beyit no: 14).

19 Dabbi, *el-Mufaddaliyyât*, s. 258.

20 Câhiz, *el-Beyân*, III, 44.

hâlâ muhafaza edildiği göz önünde bulundurulmalıdır. Buradan hareketle İslami dönemde fahl kelimesinin anlam alanının genişlediği; güçlü, bir konuda etkin, başarılı ve karşı konulamayan kişi anlamlarında kullanılmaya başlandığı söylenebilir. Bu anlam genişlemesi, Sürâka b. Mirdâs el-Bârikî'nin (ö. 78/697),

وَأَذْكَرُ لَيْبِدًا فِي الْفُحُولِ وَحَاتِمًا ... سَيَلُومُكَ الشُّعْرَاءُ إِنْ لَمْ تَفْعَلْ

Lebid'i bir de Hâtim'i fahl şairlerden say; bunu yapmazsan, şairler seni yerden yere vuracaktır!

beytinde açıkça tezahür eder. Beyitteki vurgu, erillik anlamından ziyade bir alanda yetkin, başarılı ve usta kişi anlamlarında kendini gösterir.²¹ Büyük olasılıkla fahl kelimesi başarılı ve usta şairler anlamında ilk kez Sürâka'nın bu beytinde kullanılır. Söz konusu beyitten önce de kelime, güçlü ve karşı konulamayan gibi anlamlara gelecek şekilde kullanılmışsa da kaliteli şair ekseninde bu kadar belirgin olarak kullanılmamıştır. Nitekim beyitte Sürâka, muhatabına seslenerek Lebid b. Rebîa (ö. 40-1/660-1) ve Hâtim et-Tâi (ö. 578 [?]) gibi iki önemli şairi fahl olanlardan kabul etmesini talep eder. Beytin birinci mısraını duyan muhataptan "Fahl kişilerden kasıt nedir?" şeklinde gelmesi muhtemel soruya ikinci mısradaki cevap veren Sürâka, fahl kişilerden kastının kaliteli şairler olduğunu belirtir. "... Bunu yapmazsan, şairler seni yerden yere vuracaktır!" cümlesinde geçen şairler kelimesi de bu anlamı teyit eder. Nitekim Sürâka, muhatabın Lebid ve Hâtim'i sıradan şairlerden addetmesini istemez. Aksine fahl olarak isimlendirdiği kişilerden addetmesini ve bu fahl kişilerin isimleri anılırken bahsi geçen iki şairin isimlerinin de onlar arasında anılmasını ister.

Sürâka'nın beytinin yanı sıra Emevî dönemi şairlerinden Ferezdek (ö. 114/732) ve Zürrumme (ö. 117/735) arasında geçen diyalog da fahl kavramının Asmaî'den önce "Üstün ve kaliteli şair" şeklinde bir delalete sahip olduğunu kanıtlar. Söylediği kasidenin Ferezdek tarafından da beğenildiğini gören Zürrumme, "فَمَا لِي لَا أَعُدُّ مَعَ الْفُحُولِ؟" sorusunu sorar.²² Bağlam dikkate alındığında soruda geçen fuhûl kelimesinin, beğenilen kaliteli bir kaside söyleyen şairler anlamında kullanıldığı fark edilir. Nitekim Zürrumme, dönemin sayılı şairlerinden adedilen Ferezdek'in, şiiri hakkındaki yorumundan cesaret alarak kendisi gibi birinci tabaka şairleri arasında sayılmamasının sebebini sorgular. Zürrumme'nin şaşırıldığı husus dikkate alındığında kaliteli kaside söylemenin sebep, fahl addedilmenin ise sonuç olduğu anlaşılır. Kaliteli kaside söylemesine rağmen Zürrumme'nin fahl kabul edilmemesi, yani sonucun gerçekleşmemesi ise ileride görüleceği üzere Asmaî'nin kavramı terim olarak kullanırken ileri sürdüğü bazı şartların eksikliğinden kaynaklıdır.

Câhiliye ve İslam dönemi şairlerinin yanı sıra erken dönem sözlüklerinde de fahl kelimesinin temel anlamı muhafaza edilir. İlk sözlük müelliflerinden Halil b. Ahmed (ö. 175/791 [?]), fahl kelimesinin fuhûl (فُحُول) ve fuhûle (فُحُولَةٌ) şeklinde iki farklı çoğulunu vermekle

21 Sürâka el-Bârikî, *Divân*, s. 69.

22 "O zaman neden fahl şairler arasında sayılmıyorum?" Ayrıntılı bilgi için bk. Merzübânî, *el-Müveşşah*, s. 226.

birlikte doğrudan açıklamasını yapmaz. Kişinin, dişi sürüsüne eril bir hayvanı salıvermesi için الفِخْلَةُ mastarının kullanıldığını aktararak kökü ف-خ-ل harflerinden oluşan kelimenin çatı anlamı olan erilliğe dikkat çeker.²³ Bunun yanında o, fahl kelimesinin çatı anlamını güçlü ve gösterişli anlamlarına indirgeyen önemli bir rivayet aktarır. Mezkûr rivayet, fahl kelimesinin cins isimden ziyade cinsi oluşturan unsurlar arasında güçlü, parlak, öne çıkan ve ayırt edici gibi özelliklere sahip olana işaret ettiğini gösterir. Bu durumda fahl kelimesinin sadece eril deve, eril hurma dalı veya eril insan/hayvan anlamlarına gelecek şekilde kullanılmadığını, cinsiyetin yanı sıra cinsiyet içinde de indirgemeci bir anlam daralması yaşadığı söylenebilir. Örneğin eril deve (جَمَلٌ/بَعِيرٌ), dişi deveden cins itibarıyla farklı olduğu için fahl kelimesinin çatı manasına girer. Ancak bu çatı manadan hareketle her eril deveye fahl denilmez. Aynı şekilde erkek, kadın olan dişiden cins yönüyle farklı olması dolayısıyla fahlin üst manasına dâhildir, ancak her erkek fahl değildir. Ferezdak'ın yıldızlara atıf yaptığı aşağıdaki beyit, fahlin aynı kümedeki bütün cinsleri kapsamadığını izah etmesi yönüyle önemli, aynı zamanda güzel bir örnektir:²⁴

وَإِنْ كُنْتُمْ نَوَكِي فَمَا أُمَّهَاتُكُمْ ... بَزْهَرٍ وَمَا آبَاؤُكُمْ بِمُحْوَلٍ

Siz ahmak olsanız da şaşılacak bir durum yok ki! Zira ne anneniz zühre (Venüs) yıldızdır ne de babanız fahldir (Süheyl yıldızı).

Beyitte Ferezdak, Benû Nehşel'i hicveder. Ona göre Benû Nehşel'in ahmak ve cahil olmaları yadırganacak bir durum değildir. Zira ne anneleri soylu bir kadındır ne de babaları dikkate alınacak biridir. Burada üzerinde durulması gereken husus, Ferezdak'ın fahl kelimesini nasıl ve hangi bağlamda kullandığıdır. O, beytin ilk kısmında hicvettiği kabilenin ahmak olduğunu belirtir. İkinci beyitte ise kabilenin ahmak olmasının yadırganacak ve garipsenecek bir tarafı olmadığına dikkat çekmek için iki yıldızın üstünlüğünü dikkate alarak kabilenin atalarının söz konusu iki yıldızın diğer yıldızlara üstünlüğü gibi kayda değer herhangi bir üstünlükleri olmadığını aktarır. Böylece hicivdeki anlamı daha da vurgulayarak muhataplarının, adı geçen yıldızlar gibi bir meziyete sahip baba ve anneleri olmaması dolayısıyla neseplerinin asil görülmediğine atıf yapar. Bununla da yetinmeyip nesepleri böyle olan kişilerin ahmak olmalarının da yadırganacak bir durum olmadığını altını çizer.

Ferezdak'ın beytinin ikinci mısraındaki fahl kelimesi, yukarıdaki açıklamaya göre örnek alınması gereken ve eleştirilmesi mümkün olmayan kusursuz kişiye delalet eder. Onun, hedef aldığı kişilerin babalarının fahl olmaması dolayısıyla ahmak olmalarını yadırganaması, babası fahl olan birisinin ahmak olmamasını gerektirir. Diğer bir ifadeyle babası fahl (Süheyl) yıldızı gibi olan birisi, toplumdaki diğer bireylerden ayırt edilen muteber kişi konumundadır. Bu özelliklere sahip kişi ise başkaları tarafından ahmaklıkla suçlanamaz. Bu durumda Ferezdak'ın kullandığı fahl kelimesi, kişiyi kendi akranları arasında ön plana çıkartan ve alemdar kılan özellikleri yansıtır.

23 Halil b. Ahmed, *el-Ayn*, III, 34.

24 *Şerhu Dîvânî'l-Ferezdak*, II, 216.

Önemli sözlük müelliflerinden Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995) ise fahl kelimesini esas anlam olan erillik üzerinden açıklar. Dolayısıyla kelimenin sair ayırt edici özelliklerine değinmez. *الْفُحُولُ*, *الْفُحُولَةُ* ve *الْفِخَالُ* şeklinde üç farklı çoğul aktararak kelimenin, asil/safkan yavru dünyaya getiren dölleyici eril anlamına geldiğini kaydeder. Aynı zamanda meyve vermeyen ağaç için de *الْمُتَمَجِّلُ* isminin kullanıldığını aktarır. Fahl kelimesinin fiil ve isim boyutuna farklı açılardan değinen Ezherî (ö. 370/980) ve İbn Manzûr (ö. 711/1311) ise fahlin çoğulu olan *فُحُول* kelimesine *الشُّعْرَاءُ* ismini eklerler ve kendilerinden sonraki edebiyatçıların da nazariyebara alacakları edebî bir tanım yaparlar. Onlara göre fahl, Cerîr (ö. 110/728 [?]) ve Ferzdek gibi kendileriyle hiciv dalaşına giren kişilere üstün gelen şairler anlamındadır. Bunun yanında kelimenin fiil formatına da değinmeyi ihmal etmeyen İbn Manzûr, *اسْتَمَحَلَ الْأُمُرُ* cümlesinin, büyük ve içinden çıkılmaz iş anlamında olduğunu kaydeder.²⁵

Bu açıklamalardan anlaşıldığı üzere fahl kelimesi, ilk başta güçlü ve eril deve için vazedilen bir anlama sahipti. Dilin gelişmesine bağlı olarak kullanılan kelimeler de gerek morfolojik gerek de sentaktik anlamda değişikliğe uğrar. Böylece söz konusu kelime farklı durumlar için kullanılmaya başlanır. Ancak yaşadığı anlam genişlemesine rağmen kelime, ilk vazedildiğinde sahip olduğu yetkin veya güçlü eril anlamını hiç kaybetmez. Vaz'î anlamına sıkıca bağlı kalan bu kelime, muhafaza ettiği yetkinlik ve erillik anlamları sayesinde Asmaî'nin kavram dünyasını şekillendirir. Konunun daha iyi anlaşılması ve fahl kavramının Asmaî'deki terminolojik serüveninin daha net idrak edilebilmesi adına kelimenin şiir ve sözlüklerde yer alan kullanımlarının anlamsal delaletleri aşağıda yer aldığı gibi sıralanabilir:

25 Ezherî, *Tehzibü'l-lüga*, V, 49; Sâhib b. Abbâd, *el-Muhit*, III, 106; İbn Fâris, *Mu'cem*, IV, 479; Cevherî *Tâcü'l-lüga*, V, 1788-9; Râzî, *Muhtâr*, s. 35; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XI, 16 (فحل mad.); Zebîdî, *Tâc*, XXX, 49; ayrıca bk. Matlûb, *Mu'cem*, II, 157-60.

Tablo-1. Fahl Kavramının Anlamları

Tabloda işaret edilen anlamlara bakılırsa fahl kavramı usta ve kaliteli şair anlamına gelecek şekilde Asmaî'den önce kullanılmıştır. Araplar fahl kelimesinin bu kullanımıyla şairliği dorukta olan şairi kastetmekteydi. İleride görüleceği üzere Asmaî de fahl kelimesiyle bu anlama vurgu yapar. Yine de Asmaî'den önce söz konusu kullanımın yaygın olmadığı ve gerekçelendirilmediği, sadece “devasa eril deve, asil at, kuvvetli kişi” şeklinde istiare edilen anlamların yansıması olarak kullanıldığı özellikle belirtilmelidir. Ayrıca fahl kavramının şiir eleştirisi disiplininde elde ettiği yeni anlamsal delaletler çerçevesinde kelimenin Asmaî'den önce terminolojik boyutta kullanılmadığı söylenebilir.²⁶ Bununla beraber tabloda aktarılan anlamlar, Asmaî'nin eserinin adının ne ifade ettiğine dair aydınlatıcı bilgiler sunması yönüyle önemlidir. Görüldüğü üzere belirtilen bu anlamların tümü eril, büyük ve kuvvetli olan durumlara/nesnelere karşılık gelecek şekilde kullanılmaktaydı. Kelimenin delaletleri dikkate alındığında Asmaî'nin eserinin fuhûle adını taşımasının, içinde var olan şairlerin şiir alanındaki yetkinliklerine işaret ettiğini ortaya koyar. Asmaî de buna dikkat çekmiş olmalı ki talebesi Ebû Hâtim'in şairler hakkında kendisine sorduğu sorulara “fahldir” veya “fahl değildir” şeklinde kısa cevaplar vererek sınırları belli olan mantıki bir ayrıma gitmiştir.

26 Cûzû, *Nazariyyât*, II, 13.

3. Lafzi ve Vaz'î Delaletin Terime Dönüşmesi: Asmaî'de Fahl Kavramı

3./9. yüzyılın en önemli şiir eleştirmenlerinden Asmaî, hafızası güçlü bir râvi olmasının yanında kelimelerin etimolojilerine vâkıf titiz bir dilciydi.²⁷ Çalışmalarını yürüttüğü dil ve edebiyat sahalarının otoritelerindendi.²⁸ O, kendisinden önceki şairlerin şiirlerini hafızasında tutar, aynı zamanda şiirdeki kullanımların lügavi formlarını iyi bilirdi. Şiirdeki derinliği, Arap kültürünü iyi bilmesi ve dili en katıksız hâli ile yaşatan bedevilerle iletişim kurması kelime hazinesini zenginleştirmişti. Şiir eleştirisinin temel kavramlarından fahlin çoğulu olan fuhûle kavramı, derinlemesine bildiği kullanımlardan sadece biridir. Söz konusu kelimenin kendisinden önce erillik, güçlülük ve dayanıklılık ekseninde vücut bulan anlamlarından hareketle fahl şairleri işlediği eserine *Fuhûletü'ş-şu'arâ* adını verir.²⁹ Eserinde talebesi ve aynı zamanda edebiyat âlimi Ebû Hâtim es-Sicistânî'nin şairlerle ilgili sorduğu sorulara oldukça kısa cevaplar veren Asmaî, şiir eleştirisinin teşekkül sürecinde kendisinden sonraki araştırmacıları meşgul eden önemli kavramlara değinir. Temas ettiği fahl, tabaka, sika ve hüccet gibi kavramlar arasında özellikle fahl kavramı ön plana çıkar. Bu konuda kavramın daha önce de kullanılıyor olmasına rağmen Asmaî'nin bunu bir metafor olarak kullanıp sistematik olarak ele almasının ve şairlere tatbik etmesinin etkili olduğu tahmin edilir.³⁰

Asmaî, öğrencisi Ebû Hâtim'in "Fahlin anlamı nedir?" sorusu üzerine kavramı doğrudan tanımlamak yerine Arap kültürünün de etkisiyle benzetme yoluna giderek açıklamaya çalışır. Soru-cevap şeklindeki açıklama, ilgili eserde şöyle geçer:³¹

قَالَ أَبُو حَاتِمٍ: قُلْتُ: مَا مَعْنَى الْفَاحِلِ؟ قَالَ: يُرِيدُ أَنْ لَهُ مَرْيَةَ عَلَى غَيْرِهِ، كَمَرْيَةِ الْفَاحِلِ عَلَى الْحَقَاقِ.

Ebû Hâtim dedi ki: "Fahlin anlamı nedir?" diye sordum. Asmaî "Fahl olan devenin, hikâk olan deveye üstünlüğü gibi başkasına üstünlüğü olan şaire denir" dedi.

Her şeyden önce bu açıklamada dikkat çeken husus, hocası gibi Arap dili ve edebiyatçısı, aynı zamanda şiir ve ahbâr râvisi olan Ebû Hâtim'in fahl kelimesinin anlamını sormasıdır.³² Hatırlanacağı üzere kelimenin lafzi ve vaz'î delaletlerinin incelendiği kısımda şiir ve nesirden örnekler aktarılmıştı. Günümüze ulaşan bu örneklerin, 3./9. yüzyılın önemli şiir ve ahbâr râvilerinden Ebû Hâtim tarafından da bilindiği muhakkaktır. Ebû Hâtim'in, *Fuhûletü'ş-şu'arâ*'nın ilk sayfasında geçen *مَا سَأَلْتُهُ آخَرَ مَا سَأَلْتُهُ فَبَيَّلَ مَوْتِهِ: مَنْ أَوْلُ الْفُحُولِ؟* sorusu da buna işaret eder.³³ O, birkaç cümle sonra hocası Asmaî'ye yönelttiği "Fahlin manası nedir?" sorusunda geçen fahl kelimesini bu soruda çoğul (*fuhûl*) formunda kullanır. Sorunun

27 Konuyla ilgili kapsamlı çalışma için bk. Tenûhî, "Tercemetü'l-Asmaî 123-216/741-831", s. 83-110; Cübbâi, *el-Asmaî*, s. 257-386.

28 Zehebi, *Siyer*, X, 177.

29 Brockelmann, *Fuhûletü'ş-şu'arâ* eserinin aslının, Ebû Hâtim es-Sicistânî'nin, hocası Asmaî'ye yönelttiği sorulara aldığı cevapların kayda geçirilmesinden ibaret olduğunu belirtir. Ayrıntılı bilgi için bk. Brockelmann, *Târîh*, II, 150.

30 Esikâr, *İstîariyye*, s. 110-1.

31 Rivayeti Merzûbânî de aktarmıştır. bk. Merzûbânî, *el-Müveşşah*, s. 53.

32 Ebû Hâtim'in hayatı için bk. Tüccar, "Sicistânî, Ebû Hâtim", s. 139-141.

33 "Ölümünden hemen önce ona 'En üstün şairlerin (fuhûl) ilki kimdir?' sorusunu sordum" Asmaî, *Fuhûle*, s. 19.

kendisinden sadır olması ve bunun şairlerle ilintili olması, onun fahl kelimesini bildiğini gösterir. Ayrıca *Asmaiyyât* antolojisinde derlenen şiirlerde geçen fahl kelimesi de Ebû Hâtim'in bu kelimedenden bihaber olmadığını ortaya koyar.³⁴ Nitekim hocası tarafından derlenen söz konusu antolojinin, şiirle ilgilenen ve onu rivayet eden Ebû Hâtim tarafından bilinmemesi uzak bir ihtimaldir.

Bu açıklamalara göre anlamını bildiği ve şairlerle ilişkilendirerek kullandığı hâlde Ebû Hâtim'in sarahaten "Fahlin anlamı nedir?" şeklinde soru sorması, kelimeye genelgeçer bir özellik kazandırma gayesi taşır. Şifahi olarak dolaşımda olan kelimeyi, tedvin ve telif aşamasına geçilmesiyle beraber şiir eleştirisi disiplini terminolojisine dâhil etmek isteyen Ebû Hâtim, bunu dönemin en önemli edebiyatçılarından biri olan Asmaî üzerinden gerçekleştirir. Öyle ki kendisi, fahlin çoğul hâlinin bulunduğu soruya Asmaî'nin verdiği cevabı kayıt altına alır. Asmaî'nin bunu fark ettiğine dikkat çeken Ebû Hâtim, sorularını daha sistematik olarak sormaya başlar.³⁵ Sistematik soru silsilesinin ilki ise "Fahlin anlamı nedir?" sorusudur. Böylece o, hocasının ciddiyetini fark etmesi üzerine tahriri boyutta terminolojik ve genelgeçer anlam kazanması adına şifahi kültürde bilinen fahl kelimesi üzerinden *Fuhûletü's-şu'arâ* eserini şekillendirir.

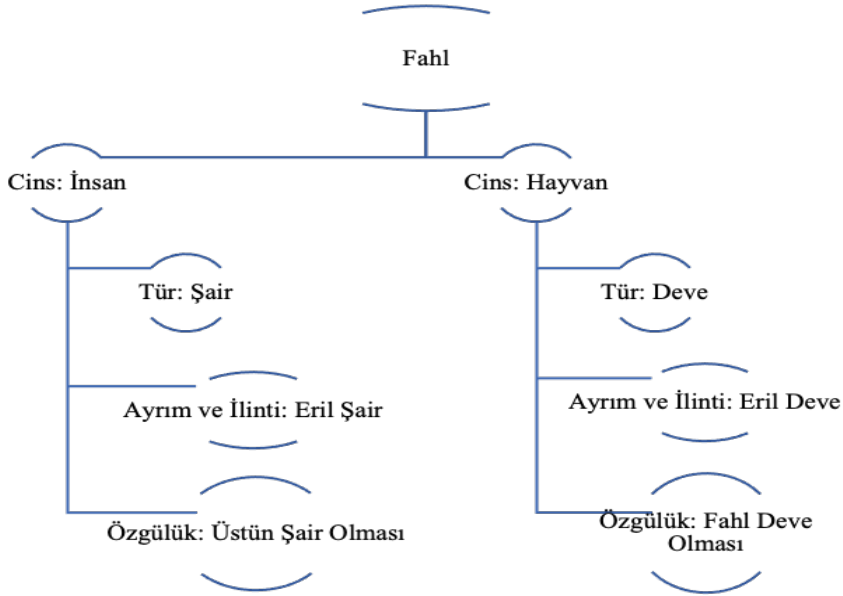
Fahl kelimesinin şiir eleştirisi terminolojisindeki temel delaletini içeren tanımında Asmaî, şairin başka bir şaire karşı üstünlüğüne, cins yönüyle aynı olan iki eril deveden fahl türündeki devenin dört yaşına yeni varmış diğere deveye karşı ihraz ettiği meziyeti örnek verir. Döneminde revaçta olan "Üstün şair, filan kişidir" şeklinde genel ve müphem bir tanım yapmak yerine şiir eleştirisi terminolojisinde makul ve izah edilebilir bir tanım yapmaya çalışan Asmaî, deve metaforu üzerinden fahl şairin ayrıcalıklı yönünü vurgular. Açıklamada dikkat çeken husus, Asmaî'nin şairlik yönüyle oluşan kuvvet ile fiziksel yönden oluşan kuvveti benzetmesidir.³⁶ Nitekim o, tanıma kimlerin hangi özellikleri taşıyarak dâhil olabileceklerini fahl ve hikâk türündeki develer üzerinden belirler. Bu tanıma göre, her deve fahl olamayacağı gibi her şiir söyleyen de fahl şair olamaz. Asmaî'nin mutlak ve mukayyet ifadeleri bir arada kullanmasının, yaptığı tanıma aynı anda hem makro hem de mikro özelliği kattığı söylenebilir. Aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere onun fahl tanımı, şairleri özenli bir şekilde takit eder ve "Her şiir söyleyen şairdir" algısının da önüne geçer:

34 Asmaî, *Asmaiyyât*, s. 191 ve 221.

35 Asmaî, *Fuhûle*, s. 20.

36 Cûzû, *Nazariyyât*, II, 16.

Tablo-2. Fahl Kavramının Asmaî'deki Terminolojik Boyutu

Asmaî, Ebû Hâtim'in fahl kelimesinin anlamını kendisine sormasının sebebini idrak etmiş olacak ki yaptığı tanımdaki ifadeleri özenle seçer. Bu şekilde -bazı müphemlikler içerse de- şiir terminolojisine efradını cami, ağyarını mâni bir kavram kazandırır. Ayırt edici meziyet çerçevesinde şekillenen bu kavram sayesinde şairin diğer şairlerden üstün olma sebebi kısmen de olsa izaha kavuşur. Bununla beraber tanımda değinilen meziyetin veya üstünlüğün ölçütleri açıkça belirtilmez. “Şair hangi konuda üstündür? Üstünlüğün ölçütleri neye göre belirlenir? Bu üstünlük doğal (*matbu*) mıdır yoksa yapmacık (*masnu*) mıdır?” gibi soruları ilk bakışta cevapsız bırakan tanım, Asmaî'nin fahlin çatı anlamı olan eril-güçlü deve şeklinde beliren üstünlük delaletinden kopmadığına işaret eder.

Asmaî, yaptığı tanıma bu tür soruların yöneltileceğini tahmin edercesine üstün ve usta şair anlamındaki fahlin kim olduğunu izah makamında örnekleme yoluna gider. Böylece betimsel ama aynı zamanda çıkarımsal bir sonuca ulaşmaya çalışır. Betimlemeye işaret eden كُ teşbih edatı aracılığıyla getirilen söz konusu örnek, onun fahl teorisini aydınlatmaya yardımcı olan temel unsurdur. Örnekte geçen فحل, مزية ve الحقاق kelimeleri ise teoriyi çözümleyen ve örnekleme konu olan kümenin içindeki kilit kavramlardır. Kümenin birinci kelimesi olan مزية, başkasında olmayan üstün bir özelliğin kişide bulunması,³⁷ الحقاق ise الحقُّ kelimesinin cem'i olup binilecek, üzerine yük konulacak ve çiftleşecek yaşa gelen eril deve anlamındadır.³⁸ Ebû Ubeyde'nin (ö. 209/824 [?]) aktardığı üzere üç yaşını

37 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XV, 80.

38 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, X, 54.

doldurup dördüncü yaşına giren eril deveye Araplar arasında الْحَقُّ denilmekteydi.³⁹ Daha önce karşılığı verilen diğer bir kavram ise dayanıklı, eril, güçlü ve asil gibi anlamlar taşıyan فَحْلُ kelimesidir. Kavramların bu delaletleri dikkate alındığında Asmaî'nin ilk bakışta müphem gibi görünen fahl kavramından ne kastettiği kısmen de olsa açıklığa kavuşur. Üç kavramın her biri dakik bir şekilde fahlin şiir eleştirisindeki kullanımını yansıtan, aynı zamanda tablodaki dağılımın yerinde olduğunu teyit eden parçalarını oluşturur. Şu hâlde bilinçli kullanıldığı anlaşılan söz konusu kavramların, çatı anlamı korunan fahl kavramı etrafında anlam kazandığı söylenebilir. Nitekim aşağıda da izah edileceği üzere kavramlar arasında kıyaslamaya gidildiğinde ilk başta merkezinde erillik, kuvvet ve dayanıklılık bulunan bir anlam öbeği göze çarpar.

3.1. Terminolojik Boyutta Öne Çıkan Kavramlar

3.1.1. Fahl

Tanımda fahl kavramı belli bir yaşa ulaşmış güçlü, eril, dayanıklı ve asil deve anlamlarında kullanılır. Hind bint Huss'un sözünden de hatırlanacağı üzere bu anlamlar, fahlin ilk ve temel anlamlarındandır. Bu ise Asmaî'nin, fahl kelimesinin sair anlamları arasından öne çıkardığı eril ve güçlü deve anlamını tercih ettiğini gösterir. Söz konusu tercih faaliyetinde onun, sair ilimlerin teşekkül sürecinde olduğu gibi bedevilerin kültüründen etkilenmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Halil b. Ahmed de aruz ilmini oluşturduğu sırada yaşadığı kavram ve terim karmaşıklığını gidermek amacıyla Arapların çöl hayatlarında vazgeçilmez bir unsur olarak gördükleri çadır için kullandıkları kelimelerden istifade etmiştir.⁴⁰ Asmaî, kendisinden önceki müelliflerin benimsedikleri bu yöntemin izinden gider. Böylece Arapların sosyokültürel hayatlarından esinlenerek şiir eleştirisinin en önemli kavramlarından birini vazedir. Bununla beraber onun söz konusu vazının anlamsal delaleti daha önce kullanılmakla beraber bir terim olarak bilinmemekteydi. Öğrencisinin sorusu üzerine verdiği örnekte geçen fahl kelimesi, genel bir kullanımdan ziyade tedvin ve telif süreci kapsamında sistematik hâle getirilmeye çalışılan şiir eleştirisi disiplininde "Üstün şair kimdir?" probleminin açığa kavuşması için kavramsallaştırılır.⁴¹

Asmaî, şiir eleştirisi disiplinine kazandırdığı fahl kavramıyla şairin sosyal, coğrafi ve etnik sebeplerden ötürü bozulmayan tab, selika ve zevkiselimi sayesinde şiir alanında yetkin olması gerektiğine dikkat çeker. Güç ve yaş yönüyle farklı olan iki deve arasında yaptığı benzetme üzerinden fahl şairin özelliklerine vurgu yapan Asmaî'nin, bu tanımıyla ilimlerin teşekkül ettiği 3./9. yüzyıldaki kavramlaştırma sürecine nasıl katkı verdiği görülebilir. Zira o,

39 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, X, 55.

40 Merzûbânî, *el-Müveşşah*, s. 13-4.

41 Şairlerin أشعر sigasıyla üstün tutulmasına dair örnekler için bk. İbn Reşik, *el-Umde*, I, 143-58.

hayvan cinsinden eril-dişil ayrımı yapmasının yanı sıra eriller arasında da bir ayrıma giderek ince bir noktaya temas eder. Bu ise fahl kelimesinin Asmaî'de, "Aynı türden veya aynı meslekten olan kişiler arasında en güçlü ve en dayanıklı kişi" anlamına karşılık geldiğini gösterir. Fahlin bu tanımı, erillik ve güçlü şeklinde iki çatı anlamı bir arada bulundurması yönüyle önemlidir. Dikkat edilirse kendisi لَهُ مَرِيَّةٌ (bir üstünlüğü, ayrıcalığı vardır) diyerek cümleyi bitirmez. لَهُ ifadesindeki هُ zamiri, Ebû Hâtim'in değindiği ve ileride tekrar değineceği şaire racidir. Burada Asmaî, şairin üstünlüğünü güçlü eril devenin başka bir eril deveye üstün gelmesine benzetir. Söz konusu üstünlük ve meziyetin nasıl gerçekleştiğini örnekle açıklayarak fahl şairin diğer şairlerden hangi kriterlerle ayırt edileceğini ortaya koyar. Güçlü eril deve anlamındaki فَحْل kavramını kullanarak yumuşaklık, esneklik ve gevşeklik gibi sıfatları ise dışarıda bırakır. Tanımda yer alan meziyet kelimesi, söz konusu mutlak ve mukayyet kullanımların karinesidir.

3.1.2. Meziyet

Asmaî, tanımdaki meziyeti fahl sıfatının kazanılmasının şartlarından biri kılarak şairin üstünlüğünün kendine özgü olması gerektiğini vurgular. Nitekim üstünlüğün ortak kabul edilmesi durumunda fahl sıfatı düşer ve üstün şair problemi yine çıkmaza girer. Bununla beraber o, söz konusu üstünlüğün nasıl olacağı konusunda eril develerden genel bir örnek vermekle yetinir. Meziyetin, diğer bir ifadeyle kişinin üstün olduğu hususun başkalarıyla ortak kılınması durumunda özgünlük, meziyet olmaktan çıkıp müşterek olur. Aynı zamanda orijinal olması gereken yerde sıradanlaşıp ilgili kişinin fahl özelliğine gölge düşürür. Dolayısıyla kişinin fahl olabilmesi için diğerlerinden ayırt edilmesini sağlayan meziyeti kendine özgü olmalıdır. Asmaî de buna dikkat çekmek için tanımda titiz bir şekilde أَنِّin ismini sona bırakır ve kişiye özgünlüğü gösteren لَهُ ibaresini öne alır. Böylece anlam, tabloda belirtilen özgünlük ayrımında olduğu gibi "kişiye özgü meziyetin olmasıdır ..." şeklinde olur. Bu durumda fahlin, şairin üstün olmasından ziyade kendine özgü bir meziyeti olması ve bu meziyetle akranlarına veya rakiplerine üstünlük sağlaması ve onları etkilemesi anlamında olduğu anlaşılır.

3.1.3. Hikâk

İş yapacak yaşa gelen eril deve anlamındaki hikk kelimesinin çoğulu olan hikâk kelimesi, fahlin üstünlüğe ve kuvvete delalet eden anlamlarını pekiştirmesi açısından önemlidir. Tanımdan hareketle fahlin üstün geldiği insanlar/hayvanlar belli bir yaşa gelip iş yapabilecek nitelikte olmalıdır. Fahlin kendine özgü bir meziyete sahip olabilmesi için bu zorunlu bir kriterdir. Tanımda belirtilmediği hâlde bunun zorunlu olduğuna dikkat çekilmesinin sebebi, özenle kullanılan hikâk kelimesi dolayısıyladır. Bu kelime yerine ناقة gibi dişil develeri ifade eden bir isim tercih edilseydi fahlin sahip olduğu kuvvetin anlamsal delaleti tam olarak vurgulanmamış olacaktı. Böylelikle fahl sıfatını haiz insan/hayvan,

kendisini sair cinslerinden ayırt edecek bir meziyete de sahip olamayacaktı. Asmaî, eril ve güçlü anlamındaki fahlin karşısına belli bir gücü olup çiftleşmeye uygun ve aynı zamanda eril olan hikâki dikkatle koyarak aslında fahlin cinsinin en iyisi ve en güçlüsü olduğunu vurgular. Buradan da anlaşıldığı üzere Asmaî, ayırt edici meziyeti belirlemek ve asıl üstünlüğün nasıl oluştuğunu ortaya koymak adına aynı cinsler arasında bir kıyaslamaya gider. Buna özenle ve aynı zamanda bilinçli olarak tercih edildiği anlaşılan kelimelerin anlamlarının birbirleriyle benzerliği ve ilişkisi de delalet eder. Zira tanımında geçen hikâk ifadesi, fahl gibi eril, belli bir yaşa ulaşan ve güçsüz olmayan devedir. Aslında bu niteliklere sahip deve, ihtiyaçları karşılayabilir, kendi ölçüsünde de iş görebilir. Bu durumda söz konusu deveden daha üstün bir devenin varlığı meziyet, diğer bir anlatımla üstünlük olur. Çünkü iş gören, binilmeye, yük taşımaya ve çiftleşmeye uygun deveden daha nitelikli bir devenin bulunması, birinci devenin değerini azaltmamakla beraber ikinci deveye artı bir meziyet kazandırır. Böyle bir deve, sair develerin yapabildiğinin fazlasını yaptığı için üstünlüğü ve meziyeti elinde tutan deve olmalıdır. Asmaî, ikisi de eril olan develer arasındaki bu ince ayrımı, yaptığı fahl tanımına uyarlayarak şair ve şairleri tenkide tabi tutarken benimseyeceği metodu belirlemeye çalışır.

3.2. Fahl Kavramının Terminolojik Delaletinin Şairlere Uygulanması

Asmaî'nin tanımındaki fahl ve hikâk kelimelerinde üzerinde durulması gereken ince hususlardan biri de iki kelimenin morfolojik kullanımlarıdır. Fahl kelimesi tekil formunda kullanılmışken hikâk, hikkin çoğulu olarak gelmiştir. İki kelime arasındaki söz konusu form farklılığı, fahl sıfatına sahip bir devenin, kendi cinsinden bir grup devenin muadili olduğunu gösterir. Bu durumda fahlin meziyeti, güç ve dayanıklılığın ötesinde karşı konulmaz ve ezici nitelikler çerçevesinde şekillenir. Tanımda fahlin tekil kullanılması, sahip olduğu etkileyicilik ve özgünlüğün herkeste bulunmadığına işaret eder. Bu ise eserin ilerleyen sayfalarında Asmaî'nin, muallakât şairlerinden Amr b. Külsûm (ö. 584 veya 600) hakkında "Bu fahl değildir" şeklinde ilk bakışta insafın göz ardı edildiği izlenimi veren açıklamasının neye dayandığını gösterir.⁴² Asmaî'ye göre Amr b. Külsûm gibi şairler, etkili ve kaliteli şairlere sahip olsalar da fahl şair konumuna ulaşacak etkileyicilik ve üstünlüğe sahip değillerdi. Ona göre fahl, tek başına bir grup hikâk deveye karşı üstün gelecek meziyete sahip olmalıdır. Şair de İmruülkays gibi söylediği şairlerle dönemdeki birçok şairi etkileyen, şairleriyle onlara yön veren ve bu şekilde izinden gidilen biri olmalıdır.⁴³

Asmaî, fahlin şair eleştirisi terminolojisindeki mahiyetini ortaya koyan hayati üç kavram etrafında şekillenen fahl tanımının mantığı örgüde değerlendirilebilmesi için izah minvalinde Emevî dönemi şairlerinden Cerîr'in aşağıdaki beytini aktarır:⁴⁴

42 Asmaî, *Fuhûle*, s. 29.

43 Asmaî, *Fuhûle*, s. 20.

44 Asmaî, *Fuhûle*, s. 20.

وَابْنُ اللَّبُونِ، إِذَا مَا لُرَّ فِي قَرْنٍ ... لَمْ يَسْتَطِيعَ صَوْلَةَ الْبِزْلِ الْقَنَاعِيْسِ

Süt veren devenin iki yaşını tamamlamış yavrusu, sekiz yaşını tamamlamış güçlü ve yapılı bir deveyle beraber aynı ipe bağlandı mı kendinde hareket edecek bir güç bulamaz!

Asmaî'nin bu beyti aktarması, fahlin tanımında yer alan güçlü ve üstün olma niteliklerinin şairde somut bir şekilde nasıl oluştuğunu izah etmeye yöneliktir. Nitekim fahlin tanımında görüldüğü üzere ayırt edici üstünlük anlamına tekabül eden meziyet, fahl ve hikâk gibi varlık âleminde karşılığı olan kelimelerle izah edilir. Asmaî, söylediklerinin öğrencisi tarafından yazıldığını görmesi üzerine şiir eleştirisi terminolojisine dâhil olacağını bildiği tanımını daha somut ve vazih bir örnekle detaylandırma yoluna gider. Onun ifadesinde geçen عَلَى هَذَا (buna delalet eder) kelimesi de bu hassasiyeti gösterir. يَدُّnun faili kendisinden önceki عَلَى يَيْتُ ifadesine dönen müstetir bir هُوَ zamiridir. Meful ise gayr-i sarîh olarak gelen عَلَى هَذَا ifadesidir. Bu ifade ise fahl tanımının muhtevasına racidir. Bu durumda tanımda geçen meziyet, fahl ve hikâk kelimelerinin، يَدُّ fiilinin kapsamına girdiği söylenebilir. Buradan hareketle Cerîr'e ait beytin, fahlin hikâk türündeki develere karşı sağladığı meziyetin detaylandırılması amacıyla getirildiği anlaşılır. Söz konusu beyitte geçen aşağıdaki anlamlar da bunu destekler:⁴⁵

Tablo-3. Fahl Kavramına Dair Aktarılan Örnek Beyitte Geçen Kelimeler

45 Divânü Cerîr, I, 128.

Beytin açılımı dikkate alındığında fahlin tanımında geçen üç kavram biraz daha netlik kazanır. Asmaî, söz konusu kavramların delaletlerini somut bir şekilde teyit eden bir örnek aktararak fahl sayılan şairin, kendisinden daha aşağı mertebede olan şairden birçok konuda üstün olduğunu vurgular. Şiirde kendisine temas edilen ve güçlü olarak nitelendirilen deveye karşı koyamayan devenin, aslında süt vermeye devam eden bir devenin yavrusu olarak tanımlanması ise Asmaî'nin dikkat çekmek istediği ince husustur. Bu anlam aracılığıyla fahl olan şairin kıyaslanamayacak şekilde ayrıcalıklı bir meziyetle diğer şairlerden üstün olmasına vurgu yapar. Nitekim kendisi şiirde geçen ve deve yavrusu olarak tanımlanabilecek ابْنُ اللَّبُونِ ifadesini, tanımda verdiği fahlden daha aşağı mertebede olan ve belli bir yaşa gelen hikâk türündeki develere benzetir.

Yukarıdaki açıklamalardan hareketle Asmaî'nin eserin ilerleyen satırlarında şairler hakkında yaptığı “Bu fahldir, şu fahl değildir” şeklindeki açıklamaların -bazı müphemlikler taşısa da- söz konusu tanıma uygun olduğu anlaşılır. O, birçok şiiri bulunan şairlerin de yetenekli ve yetkin olduklarını kabul etmekle beraber bunlardan daha üstün niteliklere sahip başka şairlerin varlığı dolayısıyla fahl sıfatını hak edemediklerini belirtir. Böylece şair (şiir söyleyen) ile fahl şair (üstün ve usta şair) arasında net bir çizgi çizer. Onun açıklamasına göre şiir söyleyen herkes şair olabilir; ancak her şair fahl olamaz. Böylece eserini, ilk başta yaptığı fahl tanımı üzerinden şekillendirerek okuyucunun belirtilen tanımdan hareketle şairleri değerlendirmesi gerektiğine atıf yapar. Dikkat edilirse onun değindiği veya Ebû Hâtim'in sorular üzerinden aktardığı isimler, Arap edebiyatına katkı sağlayan önemli şairlerdir. Buna rağmen sorularda geçen isimler hakkında biri için “fahldir” diğeri için “fahl değildir” şeklinde birbirine zıt görüşler belirtir. Söz konusu görüşler, yaptığı fahl tanımıyla kıyaslandığında aşağıdaki gibi bir tablo ortaya çıkar:

Tablo-4. Asmaî'nin Fahl Tanımının Teorik ve Pratik Açından Karşılaştırılması

Teorik	Pratik
İki eril (fahl ve hikâk) deve tekil ve çoğul kullanımlar üzerinden karşılaştırılır.	İki erkek şair, şairlik yönüyle karşılaştırılır. Asmaî, fahli sadece erkek şairler arasındaki üstünlüğü belirlemek için kullanır. ⁴⁶
Fahl ve hikâk develer; güçte, çiftleşme ve iş görmede büyük oranda benzerdir.	Şairler; kaside sayısı, tema ve yaş itibarıyla birbirine benzerdir.
Kendine özgü meziyete sahip deve fahldir.	Kendine özgü nitelikleri olan şair fahldir.
Fahl devenin varlığı, hikâk olan develerin değerini düşürmez. Hikâk develer yine sahip oldukları özellikler yönüyle değerlendirilir.	Fahl şairin üstünlüğü, fahl olmayan şairlerin şairliklerine gölge düşürmez. Fahl şair, sadece sahip olduğu özgün nitelikler dolayısıyla fahl olmayan şairlerden üstün kabul edilir.

46 Asmaî, *Fuhûle*, s. 72.

Bu açıklamalara göre Asmaî'de fahl şair, aynı alanda şiir söyleyen ve şiir sanatında kabiliyetli diğer şairlerden daha üstün ve daha yetenekli olan usta şaire denir. Fahlin bu tanımı, teorik açıdan eril develer üzerinden aydınlatılmaya çalışılsa da pratik anlamda şairler üzerinde uygulandığında birtakım problemler ortaya çıkar. Tanımda belirtilmeyen üstünlük/meziyet kriterleri, Ebû Hâtim'in sorduğu sorulara verilen öz ve kısa cevaplar üzerinden tespit edilebilse de "Fahl/üstün şairin özellikleri nelerdir? Fahlin sahip olduğu meziyet neye göre oluşur? Meziyetin kriterleri öznel midir yoksa şiir eleştirisi disiplini kabul gören nesnel kriterler midir? Asmaî bunları kime ve neye göre belirlemiştir?" gibi sorular, tanıma yöntemi gereken sorulardan sadece bazısıdır.

Ebû Hâtim'in "Falanca şair fahl midir?" sorusuna Asmaî'nin, "Söylediği kaside gibi beş kaside daha söyleseydi fahl olacaktı" şeklindeki cevapları, şairler arasında fahlin neye göre olduğunu kısmen de olsa aydınlatır.⁴⁷ Eserde geçen fahl kelimesinin söz konusu tanımından sonra şairlere dair yapılan açıklamalar dikkate alındığında Asmaî'ye göre şairin, üstünlüğünü simgeleyen ve karşı konulmaz oluşuna delalet eden fahl sıfatını alabilmesi ve kendine özgü meziyetlerle diğer şairlerden üstün sayılabilmesi için şu özellikleri taşıması gerektiği anlaşılır:

1- Şiir, şairdeki bütün sıfatlara üstün gelmelidir.⁴⁸ Asmaî'nin bu şartı, tanımda titizlikle kullandığı kelimelerin daha iyi anlaşılmasına öncülük eder. Daha önce aktarıldığı üzere fahl ve hikâk kelimeleri sınıf, takım, aile, cins ve tür açısından ortak yönlere sahiptir. Deve olmaları, eril olmaları, belli bir yaşa gelmiş olmaları, binilebilmeleri, çiftleşebilmeleri ve yük taşıyabilmeleri bu ortak özelliklerdendir. Bu kadar ortak özelliğe rağmen fahl, güç ve dayanıklılığı temsil eden ayırt edici özellikler sayesinde hikâkı geride bırakarak kendisinden daha üstün olur. Fahl ile hikâk arasındaki bu kıyaslamadan esinlenen Asmaî'ye göre şairin üstün olabilmesi için şiir melekesi kendisinde fitri olmalıdır. Zira ancak fitri ve tekellüf gerektirmeyen selika sayesinde şair, güçlü ve iradeli bir şekilde özgün şiirler söyleyebilir. Dolayısıyla şiir, şairde diğer kabiliyetlerini geride bırakan baskın meleke hâlinde bulunmalıdır.⁴⁹

2- Şiirin, şairde en üstün vasıf olmasının yanında şairin, bu üstünlüğü koruyan ve pekiştiren belirli sayıda kasidesi bulunmalıdır.⁵⁰ Şiir söyleme kabiliyetine sahip şairin fahl olduğunu tespit etmenin birincil şartı söylediği şiirlerdir. Asmaî, Araplar gibi şiir söylemeye muktedir bir toplumda "şair" ile "şiir söyleyen" ayrımına gidilmesinin zorunlu olduğunun farkındaydı. Bu nedenle şairin fahl olabilmesini oldukça dakik bir şekilde "Kaliteli şiirler söyleyebilmesi" şartına bağlamak yerine, "Belli sayıda kaliteli şiirler söyleyebilmesi" şartına bağlar. Yani şairin

47 Asmaî, *Fuhûle*, s. 35 ve 39.

48 Bu özelliğe sahip olmadıkları için fahl kabul edilmeyen Urve b. el-Verd, Ebû Düâd, Hâtim et-Tâi ve Lebîd b. Rebîa gibi şairler hakkındaki açıklamalar için bk. Asmaî, *Fuhûle*, s. 34, 37, 43 ve 50.

49 Abbas, *Târîh*, s. 52.

50 Bu özelliği taşımayan Huveydira, Mühelhil b. Rebîa, Sa'lebe b. Suayr el-Mâzinî gibi şairlerin fahl kabul edilmemesine dair bk. Asmaî, *Fuhûle*, s. 35, 36 ve 39.

fahl olmasında kemiyet de en az nicelik kadar zaruridir. Söz konusu etmenler, eserin ilerleyen sayfalarında Asmaî'nin "Beş veya altı kaside daha söyleseydi fahl olacaktı" şeklinde sayısal değerleri muhtevi açıklamalar yapmasının gerekçesini de anlaşılır kılar.

3- Şairin söylediği kasideler, güçlü ve dayanıklı eril deve gibi kaliteli ve etkili olmalıdır.⁵¹ Asmaî, ilerleyen sayfalarda kasidenin neden benzeri beş tane daha söylenmesi durumunda sahibini fahl konumuna eriştireceğine dair ayrıntılı izah yapmaz. Burada kriter, kasidenin şairin içindekini tam olarak yansıtmaması mı yoksa Araplar arasında çokça dillendirilmesi midir? Bu sorular, Asmaî'nin açıklamalarında tam olarak cevabını bulmuş değildir. Bununla birlikte tanıtımda yer alan fahl-hikâk deve karşılaştırmasından hareketle şairin sahip olduğu kasidenin gerek tema gerek de sözdizimi yönüyle kaliteli olmasının kastedildiği söylenebilir. Aksi takdirde şairin söylediği kasideyi benzer kasidelerden ayıracak etmenlerin tespiti güçleşir.

Yukarıda sıralanan kriterlerin yanı sıra Asmaî'ye göre şair, fahl addedilecek bir konuma ulaşabilmek için başka unsurlara da ihtiyaç duyar. *Fuhûletü'ş-şu'arâ*'da bu şartlar belirtilmiş olsa da 5./11. yüzyıl münekkitlerinden İbn Reşîk'in (ö. 456/1064) aktardığı rivayete göre şairin fahl olabilmesi için; 1. Arapların şiirlerini rivayet etmesi, 2. Arapların her yönüne ayna tutan ahbârı duyması, 3. temaları bilmesi, 4. Arap dilinin özünü yansıtan lafızlara/üsluplara aşina olması, 5. her şeyden önce şiirin ölçütünü ayarlayabilmek için aruzu öğrenmesi, 6. doğru irâb yapabilmek için nahvi bilmesi, 7. medih veya hicivde kendisinden faydalanabilmek için nesep ve Eyyâmü'l-Arab'dan haberdar olması lazım gelir.⁵²

Fuhûletü'ş-şu'arâ'daki fahl teriminin gerektirdiği kriterlerden farklılık arz eden bu kriterlerin, Asmaî'nin değindiği şairler için geçerli olmadığı belirtilmelidir. Zira Asmaî, söz konusu eserinde fahl kavramı ekseninde daha çok Câhiliye şairlerine ve onlara yakın dönemde yaşayan muhadram şairlere yer verir.⁵³ Dolayısıyla İbn Reşîk'in isnâdsız olarak aktardığı rivayette serdedilen kriterler, derleme ve tedvin çalışmalarının ağırlık kazandığı dönemde yetişen müvelled ve muhdes şairler için geçerlidir.⁵⁴ Aksi takdirde 1., 2., 5. ve 6. maddeleri Câhiliye şairlerinin fahl sayılmaları için birer kriter kabul etmek, ilgili dönemlerin konjonktürünü yitirmeye yol açar. Örneğin Eyyâmü'l-Arab'ın içinde olan, bizzat bu savaflara katılan, ahbârı bilen, neseb ilmine hâkim olan ve diğer unsurları tatbik eden Câhiliye şairi Amr b. Külsûm veya Antere b. Şeddâd'a (ö. 614 [?]) bu kriterlerin uygulanması, konunun yanlış anlaşılmasına ve mantıki örgüden uzaklaşılmasına neden olur. Câhiz'in (ö. 255/869) Ru'be b. el-Accâc'dan (ö. 145/762) aktardığı fahl şairler tanımı da bu durumu teyit eder niteliktedir. Ru'be'ye göre fahl şairler râvilerdir, yani şiiri rivayet eden uzman kişilerdir.⁵⁵

51 Asmaî, *Fuhûle*, s. 22-3.

52 İbn Reşîk, *el-Umde*, I, 318.

53 Örneğin İslami dönem şairlerinden oldukları için Cerir, Ferezdak ve Ahtal'in fahl olup olmadıkları sorusuna cevap vermemiştir. bk. Asmaî, *Fuhûle*, s. 40.

54 Benzer kriterleri Kâdi Cürçânî (ö. 392/1001-2) de aktarmıştır. bk. *el-Vesâta*, s. 23.

55 Câhiz, *el-Beyân*, II, 9.

Asmaî, şiir eleştirisine kazandırdığı fahl kavramını yukarıda belirtilen kriterler çerçevesinde izah etmişse de fahl kategorisine giren usta şairlerin üstünlük derecelerine dair herhangi bir açıklama yapmaz. Bu ise eserin ilerleyen sayfalarında fahl kategorisi kapsamına giren şairlerin hepsinin üstünlük ve kabiliyet bakımından bir olup olmadıkları problemini gündeme getirir. Eserde fahl kavramı ekseninde geçen kullanımlara bakıldığında mezkûr kavramın, -açıkça belirtilmemişse de- Asmaî'nin zihninde bir kategorinin içinde yer aldığı görülür. Nâbîga ez-Zübyânî ve İmrûülkays hakkında "Fahl şairlerin ilkidir" ifadesini kullanması,⁵⁶ Rebîa kabilesinden Mütelemmis (ö. 569 veya 580) için "Fahl şairlerin başıdır" demesi,⁵⁷ Mâlik b. Harîm (ö. 620 [?]) ve Aşâ Hemdân (ö. 83/702) için "Fahl şairlerdendirler" kullanımını tercih etmesi,⁵⁸ cengâver özelliğiyle ön plana çıkan Düreyd b. Simme (ö. 8/630) için "Cengâver olan fahl şairlerden biridir" demesi, Asmaî'nin fahli tek bir kategoriden ibaret görmediğini ortaya koyar.⁵⁹ Bu ise fahl şair sıfatını alan şairlerin üstünlükte bir olmadıklarına işaret etmesi yönüyle oldukça önemlidir. Bununla beraber üstünlüğün tespit edilebilmesi ve Asmaî'nin fahl kavramının geçerliliğinin yerinde olup olmadığının belirlenebilmesi için söz konusu kavramı ihraz eden ve etmeyen şairlerin şiirlerinin titiz bir şekilde okunması gerektiği ortadadır.

Sonuç

Uzun bir zaman dilimine yayılan şifahi birikimin tedvin ve tasnifine yönelik çalışmaların arttığı 3./9. yüzyılda şiir eleştirisi, âlimlerin kavramları terimleştirme çabaları sayesinde sistematik bir disiplin olma yolunda önemli merhaleler kat etmiştir. Söz konusu merhalelerin birincisi, günümüze ulaşan ilk şiir eleştirisi eseri *Fuhûletü's-su'arâ*'da gerçekleşmiştir. Şifahi geleneğin en önemli temsilcilerinden Asmaî'nin, öğrencisi Ebû Hâtim'in sorularına verdiği cevaplar, klasik Arap şiir eleştirisinin yazılı serüveninde dönüm noktası olmuştur. Asmaî, imla usulünün benimsendiği bu soru-cevap silsilesinde, şifahi kültürde hâkim olan "En üstün ve en kaliteli şair kimdir?" problemini ilmî usul ve esaslar çerçevesinde terimleştirdiği kavram üzerinden çözümlemeye çalışmıştır. Bedevilerin sosyokültürel hayatlarını yansıtan fahl kavramı, onun eserinde üstün ve kaliteli şaire karşılık gelecek şekilde kullanılmıştır. Asmaî, kendisinden önce birçok delaleti yansıtacak şekilde kullanılan bu kavramı, şiir eleştirisi terminolojisine dâhil edebilmek için mantıki örgüde izahı mümkün olan efradını cami, ağyarını mâni bir tanım yapmıştır.

Eril güçlü develer için kullanılan fahlin vaz'î delaletini muhafaza etmeye özen gösteren Asmaî, şiir rivayetinin artmasıyla beraber sübjektif olarak yapılan şair kıyaslamalarının önüne geçmek için üstün ve usta şaire fahl sıfatını vermiştir. Böylece şiir eleştirisinde her şiir

56 Asmaî, *Fuhûle*, s. 19-20.

57 Asmaî, *Fuhûle*, s. 57.

58 Asmaî, *Fuhûle*, s. 45.

59 Asmaî, *Fuhûle*, s. 57.

söyleyenin şair olduğu, ancak her şairin fahl olmadığı bir tanım kümesi meydana getirmiştir. Ona göre fahl şair, salt şiir söyleyen değildir. Söylediği şiirlerin sayısal karşılığı olan, nazım ve mana yönüyle seçkinliği bulunan ve şiirleriyle kendisinden sonraki şairlere yön verebilen şair, tam manasıyla usta şair olup fahl sıfatını hak etmektedir. Bu kriterleri belirlerken hemcinslerine nazaran belirgin şekilde daha güçlü ve dayanıklı olan fahl devenin hikâk develere üstün olmasından ilham alan Asmaî, tekil ve çoğul isim tercihleri üzerinden fahl sıfatına sahip şairin fahl olmayan bir grup şairin muadili olduğunu belirtmiştir.

Fahl şairin, diğer şairlere karşı sağladığı üstünlüğü fahl devenin hikâk develere kıyasla sahip olduğu üstünlüğe benzeten Asmaî, mezkûr üstünlükte ayırıcı vasıf rolündeki meziyeti, kesinlikle olması gereken bir şart görmüştür. Fahl şair tab, kusursuz bir zevkiselim, selika ve etkileycilik gibi ayırt edici vasıflara sahip olmalıdır. Bunun yanında şiir söyleyen çağdaşlarına üstün gelebilmesi için karihasının genişliğine bağlı olarak kendisinde şiir kabiliyeti baskın gelmelidir. Bu özellikler çerçevesinde Câhiliye şairlerini fahl ve fahl olmayan şekilde iki tabakaya ayıran Asmaî, şairlerin şiirlerini kemiyet ve keyfiyet yönüyle inceleyerek şiir eleştirisi disiplininin henüz erken sayılabilecek döneminde şair ve şiirin nasıl değerlendirilmesi gerektiğine dair sistematik bir perspektif sunmuştur. Yine de öğrencisi Ebû Hâtim'in sorduğu sorulara verdiği cevapların kısa ve öz olması, söz konusu perspektifin bazı yönlerden müphem kalmasına sebebiyet vermiştir. Bu ise günümüze ulaşan ilk şiir eleştirisi eseri *Fuhûletü'ş-şu'arâ*'yı araştırılmaya ve incelenmeye değer bir eser kılmaktadır. Asmaî'nin kavramı tanımlama ve uygulama alanı üzerine yapılan bu çalışma sonucunda söz konusu müphemliğin *Fuhûletü'ş-şu'arâ*'nın incelenmesinin yanı sıra eserde geçen şairlerin şiirlerinin karşılaştırılması ve çelişkileri aşmayı sağlayan diyalektik bir yöntemle okunarak aydınlatılması gerektiği anlaşılmıştır. Ayrıca kavramın usul ve esaslarının daha net anlaşılmasının, sonraki şiir eleştirisi eserlerinin kapsamlı bir şekilde çözümlenmesine de katkı sağlayacağı muhakkaktır.

Kaynaklar

- el-Asmaî, Ebû Said Abdülmelik b. Küreyb. *Asmaiyyât* (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir – Abdüsselâm Harun). Kahire: Dâru'l-Maârif, 1413/1993.
- . *Fuhûletü's-şu'arâ* (nşr. Ahmed Halil eş-Şâl). Port Said: Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Buhûs el-İslâmiyye, 1436/2015.
- el-Bârikî, Sürâka, *Divânü Sürâka el-Bârikî* (nşr. Hüseyin Nassâr). Kahire: es-Sekâfatü'd-Diniyye, 1421/2001.
- el-Behbîti, Necîb Muhammed. *el-Muallakât sîreten ve târihen*. Mağrib/Fas: Dâru's-Sekâfe, 1402/1982.
- Brockelmann, Carl. *Târihu'l-edebi'l-Arabî* (trc. Abdülhâlim en-Neccâr). I-VI, Kahire: Dâru'l-Maârif, 1397/1977.
- el-Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr. *el-Hayevân* (nşr. Abdüsselâm Harun). I-VII, Kahire: Mustafa el-Bâbi el-Halebî, 1384/1965.
- . *el-Beyân ve't-tebyîn* (nşr. Abdüsselâm Harun). I-IV, Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1418/1998.
- el-Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *Tâcü'l-luga ve sihâhu'l-Arabiyye* (nşr. Ahmed Abdülgafûr Attâr). I-VII, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987.
- el-Cumahî, İbn Sellâm. *Tabakâtü fuhûli's-şu'arâ* (nşr. Mahmûd Muhammed Şâkir). I-II, Cidde: Dâru'l-Medenî, ts.
- Cüzû, Mustafa. *Nazariyyü's-şî'r inde'l-Arab el-Câhiliyye ve'l-usûri'l-İslâmiyye: nazariyyât te'sisiyye ve mefâhîm ve mustalahât*. I-II, Beyrut: Dâru't-Talîa li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1422/2002.
- el-Cübbâi, Nâsır Tevfik. *el-Asmaî nâkidü's-şî'r*. Abu Dabi: Dâru'l-Kütübî'l-Vataniyye. 2009.
- ed-Dabbî, el-Mufaddal. *el-Mufaddaliyyât* (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir – Abdüsselâm Harun). Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.
- Divânü Cerîr bi-Şerh Muhammed b. Habîb* (nşr. Nu'mân Muhammed Emin Taha). Kahire: Dâru'l-Maârif, I-II, 1388/1969.
- Ebû Ubeyde, Ma'mer b. el-Müsenâ. *ed-Dibâc* (nşr. Abdullah b. Süleyman el-Curbû' – Abdurrahman b. Süleyman el-Üseymin). Kahire: Mektebetü'l-Hancı, ts.
- Esikâr, İbrahim. "İstîariyyetü mustalahî'l-fuhûle." *Mecelletü Cüzûr (en-Nâdi el-Edebî es-Sekâfi)*, 10/23 (2006): 106-124.
- el-Ezherî, Ebû Mansûr. *Tehzîbü'l-Luga* (nşr. M. İvaz Mur'ib). I-VIII, Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, 1421/2001.
- Fureycât, Âdil. *el-Şu'arâ el-Câhiliyyûn el-Evâil*. Beyrut: Dâru'l-Maşrik, 1428/2008.
- Güler, İsmail. "Asma'înin Şiir Eleştirisinde Fuhûle Kavramı." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52/2 (2011): 129-136.
- Halil b. Ahmed el-Ferâhidî. *el-Ayn* (nşr. Mehdi el-Mahzûmî – İbrahim es-Sâmerrâi). I-VIII, Beyrut: Dâr ve Mektebü el-Hilâl, ts.
- Hüseyin Yunus, Hammûd. "Fi İrhâsât el-mustalahî'n-nakdi el-kadîm: el-Fuhûle numûzecen." *Mecelletü't-Türâsî'l-Arabî*, 26/101 (2006): 1721-1860.
- Hüseyin, Tâhâ. *Câhiliye Şiiri Üzerine* (trc. Şaban Karataş). Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyin Ahmed. *Mu'cemü mekâyisi'l-luga* (nşr. Abdüsselâm Harun). I-VI, Kahire: Dâru'l-Fikr, 1399/1979.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *eş-Şî'r ve's-şu'arâ* (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir). I-II, Kahire: Dâru'l-Maârif, 1377/1958.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. I-XV, Beyrut: Dâru Sâdir, 1414/1993.

- İbn Reşîk, Ebû Ali el-Hasan el-Kayrevânî. *el-Umde fîsinâatiş-şî'r ve nakdih* (nşr. Nebevî Abdülvâhid Şa'lân). I-II, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1420/2000.
- İhsan Abbas, *Târihu'n-nakdi'l-edebî inde'l-Arab nakdüş-şî'r mine'l-karnî's-sânî hattâ el-karnî's-sâmin el-hicrî*. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1404/1984.
- el-İsfahânî, Ebü'l-Ferec. *el-Egânî* (nşr. İhsan Abbas). I-XXV, Beyrut: Dâru Sâdır, 1428/2008.
- Kadı el-Cürcânî. Ali b. Abdülazîz. *el-Vesâta beyne'l-Mütenebbi ve husûmih* (nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrahim – Ali Muhammed Bicâvî). Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1427/2006.
- el-Kâlî, Ebû Ali el-Bağdâdî. *Emâli el-Kâlî* (haz. Mahmud Abdülcevâd el-Asmaî). I-IV, Kahire: el-Heyetü el-Misriyye el-Âmme li'l-Kitâb, 1394/1975.
- Matlûb, Ahmed. *Mu'cemü'n-nakdi'l-Arabî el-Kadîm*. Bağdat: Dâruş-Şuûn es-Sekâfiyye el-Âmme, 1409/1989.
- el-Merzûkî, Ebû Ali. *Şerhu Dîvânî'l-Hamâse* (nşr. Ahmed Emîn – Abdüsselâm Harun). I-IV, Beyrut: Dâru'l-Cil, 1411/1991.
- el-Merzûbânî, Ebû Ubeydullâh Muhammed. *el-Müveşşah fî meâhizi'l-ulemâ aleş-şu'arâ* (nşr. Ali Muhammed el-Becâvî). Kahire: Nahdatü Mısır, 1384/1965.
- Muhammed b. Abdurrahman el-Hidlak (veya el-Hedlak), "Kıssatü nakd Ümmi Cündüb li-İmrilkays ve Alkame el-Fahl." *Mecelletü Câmiatu el-Melik Suûd*, 2 (1990): 3-35.
- Muhammed b. Müreysî b. Sa'd el-Hârisî, "Mustalahü'l-fuhûle fî'n-nakdi'l-Arabî." *Mecelletü Alâmât fî'n-Nakd*, 1/3 (1992): 113-141.
- Muhammed Hüseyin, Abdülkerim. *Fuhûletüş-şu'arâ inde'l-Asmaî: mef'hûmuhâ ve kâidatuhâ ve tatbikâtuhâ*. Dımaşk: Dâru'l-Kinân. 1425/2005.
- Nâbîga ez-Zübyânî, *Dîvânü'n-Nâbîga ez-Zübyânî* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim). Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.
- Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebi Ya'kûb. *el-Fihrist* (trc. Ramazan Şeşen). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- el-Osmânî, Velîd. "Mazâhir et-tefâ'ül el-epistîmülûcî ve el-ikûlûcî fî belvereti muhtalahâtî'n-nakdi'l-Arabî el-kadîm -el-fuhûle inde'l-Asmaî numûzecen-." *Mecelletü Makâlid*, 7 (2014): 21-30.
- er-Râzî, Zeynüddin. *Muhtârû's-Sihâh* (nşr. Yusuf eş-Şeyh Muhammed). Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1419/1999.
- Sâhib b. Abbâd, Ebü'l-Kâsım İsmail. *el-Muhît fi'l-luga* (nşr. Şeyh M. Hasan Âlü Yâsîn). I-XI, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1414/1994.
- eş-Şentemerî, Âlem. *Şî'ru Züheyr b. Ebî Sülmâ* (nşr. Fahreddin Kabâve). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1992.
- Şerhu Dîvânî'l-Ferezdek* (nşr. İliyâ Hâvî). Beyrut: el-Kitâbü'l-Lübnânî, 1403/1983.
- Tenûhî, İzzüddin. "Tercemetü'l-Asmaî 123-216/741-831." *el-Mecmeü'l-İlmî el-Arabî*, 4/3-4 (1936): 83-110.
- Tüccar, Zülfikar. "Sicistânî, Ebû Hâtîm." *DİA*. XXXVII, 139-141.
- ez-Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ. *Tâcü'l-arûs* (nşr. Kolektif). Kuveyt: Dâru'l-Hidâye, 1384/1965.
- ez-Zehabî, Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed b. Ahmed et-Türkmânî ed-Dımaşkî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr.). I-XXIX, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.